

Zolnai Béla kéziratok hagyatékáról

TÜSKÉS Gábor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó, osztályvezető
ORCID ID: 0000-0002-0177-1355

About the manuscript bequest of ZOLNAI Béla

Abstract | The manuscript bequest of the literary historian, Romanist and linguist ZOLNAI Béla (1890–1969) in the Department of Manuscripts of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences is a complex document in itself. It contains many discoveries not only in terms of the history of one field of research, but also in the history of several disciplines beyond. It shows the loss of erudition in a small way, which affected Hungarian literary studies including comparative literature in World War II and the decades that followed.

The study presents some unpublished manuscripts and groups of manuscripts in French and Hungarian from the literary and literary-historical part of the bequest, including Zolnai's diary, an autobiographically inspired novel entitled *Garázda Péter vallomásai* [The confessions of Garázda Péter] and an unpublished translation of BALZAC'S novel *Les Marana*. It examines voluminous international correspondence, the peer reviews of the manuscripts of the critical edition of MIKES Kelemen's (1690–1761) works, analyzes some professional studies, lectures, and book manuscripts, and presents a list of books from ZOLNAI'S library.

A systematic examination of the bequest may allow us to discover Zolnai as a writer and can enrich the image of the translator. It can significantly nuance the reputation of the formerly internationally known scholar, as a researcher of RÁKÓCZI Ferenc II (1676–1735) and MIKES Kelemen, university professor, editor of the journal entitled „Széphalom”, and cultural mediator. It may lead to a reconsideration of previous statements concerning the work of the scientist and can serve as a source for a better understanding of many events in twentieth-century microhistory. It may contribute to the expansion of the interpretative framework and to a revision of the canonization practice of Hungarian literature. At the same time, it may encourage a more accurate integration of this literature into international research.

Keywords | comparative literature, jansenism, diary, autobiographical novel, Honoré BALZAC

A tudósok kéziratok hagyatékának szakmai megítélésében napjainkban legalább két, egymástól alapvetően különböző álláspont érvényesül. Az egyik felfogás szerint a tudósi és kutatói életművek nyilvánosan közzétett része jótékonyan elfedi a műhelymunka nyersanyagait, melléktermékeit és használhatatlan maradványait, s az utóbbiakkal fölösleges foglalkozni. A másik elképzelés szerint, melyet én is képviselek, a kéziratok hagyatékok – bár a használhatóság szempontjából különböző értékűek – bepillantást engednek a „kulisszák mögé”: dokumentálják a meg- és feltalálás útjait, eszközeit és a problémamegoldás mechanizmusait, rávilágítanak félbemaradt vagy meg nem valósult kutatási tervek kudarcának okaira, jelzik a kétely és a kritika szerepét.¹ Felvilágosítást adnak a kutatómunka szerkezetéről, szerveződéséről és folyamatairól, máshonnan nem megismerhető részletek tudhatók meg belőlük a kutatói életrajzokról, habitusokról és az életművek keletkezéstörténetéről. Elősegítik az intézménytörténet, a tudományos közélet és a társadalmi közeg rejtett összetevőinek és viszonyának feltárását, hozzáférhetővé tehetnek a további kutatásban használható dokumentumokat. Forrásként szolgálnak a kutatási gyakorlat, stratégia és logisztika, valamint a szakmai kapcsolattörténet és rendszer feltérképezéséhez. Mindezzel hozzájárulhatnak rejtett gondolkodási struktúrák feltárásához, a tudományos kommunikáció történetéhez, átfogó tudományos folyamatok rekonstrukciójához, a szándékok és motivációk, az adott szakmai örökség egészének teljesebb megértéséhez.²

Ismeretes, hogy a tudósok kéziratok hagyatékának gyűjtése, rendezése és kutatása történetileg megelőzi az irodalmi hagyatékok archiválását, s az előbbiek tipológiája részben eltér az utóbbiak műfajaitól és szövegtípusaitól.³ A levéltárakban és könyvtárak kéziratáraiban elhelyezett tudós hagyatékok jellegzetes dokumentumtípusai – többek között – a különféle formájú jegyzetek, a hivatali és magánlevelezés, a lektori vélemények, a testületek és intézmények működésére vonatkozó jegyzőkönyvek, a folyóiratok, könyvsorozatok szerkesztésével és az utazásokkal kapcsolatos iratok, a pályázati anyagok, az ajánlások, a könyv-, tanulmány- és előadás-kéziratok, a személyi iratok, a fényképek, a szakmai és társadalmi elismerés dokumentumai.⁴ A hagyatékok kutatásának vitatott módszertani kérdései közé tartozik, hogy a tudós életműveknek elválaszthatatlan részét vagy csupán melléktermékét alkotják-e a kéziratok dokumentumok; lehetséges-e ellensúlyozni a forrásoknak az archiválás során bekövetkező rész-

1 Marcel LEPPER, „Zettelwelt, Denklabor oder was Wissenschaftler hinterlassen: Eine Sichtung”, *Quarto* 33–34 (2011): 27–33. – Ez úton is köszönöm Körmendy Kinga, Madácsy Piroska, Simon Zsuzsanna, Mészáros Kálmán, Szász Géza, Tóth Zsombor és az MTA KIK Kézirattára munkatársainak kutatásban nyújtott segítségét, továbbá Korompay H. János, Babus Antal és Tüskés Anna kéziratához fűzött megjegyzéseit.

2 Carlos SPOERHASE, „Steffen Martus, Praxeologie der Literaturwissenschaft”, *Geschichte der Germanistik* 35–36 (2009): 89–96.

3 Paul RAABE, *Quellenkunde zur neueren deutschen Literaturgeschichte* (Stuttgart: Metzler, 1962); DOI: 10.1007/978-3-476-99219-2. Daniel SUTER, *Gelehrtenachlässe aus 550 Jahren: Begleitpublikation zur Ausstellung Sammeln, sichten, sichtbar machen: Gelehrtenachlässe aus 550 Jahren* (Basel: Universitätsbibliothek, 2010).

4 Lásd pl. FRÁTER Jánosné, *A Bolyai-gyűjtemény: K 22–K 30*, Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 4 (Budapest: MTA Könyvtára, 1968); F. CSANAK Dóra, *Fülep Lajos kéziratok hagyatéka: Ms. 4552–Ms. 4609*, Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 15 (Budapest: MTA Könyvtára, 1984).

leges vagy teljes dekontextualizációját; elválaszthatók-e a tudományos kommunikáció formái az egyéb kommunikációs formáktól, és ha igen, milyen kritériumok szerint? Az egy-egy hagyaték egészének feltárására irányuló módszeres kutatások jóval ritkábbak, és más szempontokat mérlegelnek, mint az egy-egy téma vagy probléma kapcsán releváns dokumentumokat kereső, célzott kutatások.

Külön problémát jelent a tudományos életműveket azok ún. „magjá”-ra redukáló szemlélet, a „mag” és a „melléktermék” közti határok kijelölése, a feltételezett „mű” és az ún. „melléktermékek” közti feszültség új felismeréseket inspiráló vagy akadályozó szerepe.⁵ Kérdés az is, mennyiben tekinthetők a „mű” részének a tudósok irodalmi, félirodalmi és irodalom alatti kísérletei. A hagyatékok vizsgálatában és az ott őrzött források felhasználásában gyakran figyelmen kívül maradnak a tudományos munka korabeli keretei, személyes és nyilvános eszközei, infrastrukturális, anyagi, tárgyi, intézményi és más feltételei, a rendszerezés egyéni formái és kontextusai, a dokumentumtípusok eltérő forrásértéke. Az ún. keret részét alkotják például az anyaggyűjtési, adatrögzítési, rendezési és megőrzési eljárások, a különféle olvasásmódok, kísérleti, értékelő és szemléltető módszerek, a saját forrásfeltárásból származó és a másodkézből merített ismeretek aránya, a megfigyelés, reflexió, analízis és szintézis formái és fokozatai. Nem elhanyagolható tényező a kéziratgyűjtemények különböző típusainak együttes figyelembevétele.⁶

Az alapvetően problémamegoldásra irányuló kutatási diskurzus szabályai az archíválási gyakorlatban gyakran ütköznek az utóéletet biztosító emlékezeti diskurzus előírásaival. Míg az előbbinek fő szempontja egy adott forráskorpusz relevanciája konkrét problémák megoldásában, az utóbbi szelektív mechanizmusok, befogadástörténeti és tudománypolitikai szempontok mentén, szimbolikus tényezőket is figyelembe véve működik; a kutatás „normál” üzemmódjának dokumentálása helyett rendszerint a kivételes teljesítményeket részesíti előnyben. A kétféle diskurzus konfliktusára már a problémaalkotás szintjén érdemes reflektálni. A hagyatékok archiválását és feldolgozását befolyásoló tényezők között számolni kell a hírnévvel és az ún. „Máté-effektus”-sal is. A tudósi hagyatékokat gondozó archívumoknak egyik fontos feladata lehet, hogy „szembemennek” az emlékezeti diskurzussal, és lehetővé teszik kudarcot vallott, végre nem hajtott kutatási tervek és csupán prognosztizált eredmények rekonstrukcióját, régi problémák és a megoldásukra tett kísérletek történetének feldolgozását. A hagyatékok így mással nem helyettesíthető, nélkülözhetetlen forrásai lesznek nemcsak a tudománytörténetnek, hanem elvezethetnek új problémákhoz és az ezek megoldását elősegítő új módszerek kidolgozásához is.

5 Rüdiger vom BRUCH, „Wissenschaft im Gehäuse: Vom Nutzen und Nachteil institutionengeschichtlicher Perspektiven”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 23, 1 (2000): 37–49. DOI: 10.1002/bewi.20000230106.

6 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „A kéziratgyűjtemények új típusai”, *Magyar Könyvszemle* 76 (1960): 196–201. Az archívumok elméletéhez vö. *Az archívumok elméletei* című tematikus számot: *Helikon* 60 (2014): 3.

A fenti megállapítások érvényességét igazolja az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött történezhagyatékok módszeres számbavétele⁷ és a közgyűjtemények új szerzeményeiről szóló beszámoló.⁸ Ugyanezt támasztják alá a magyarországi tudósok levelezését és néhány kiemelkedő magyar irodalomtörténész kéziratosa hagyatékát vagy azok egy részét – gyakran további hagyatékok bevonásával – közzétevő és módszeresen feldolgozó újabb kutatások eredményei. Modellértékűek például a Magyarországi Tudósok Levelezése sorozat kötetei és az ezekre épülő feldolgozások,⁹ Dávidházi Péter Toldy Ferenc- és Korompay H. János Horváth János-monográfiája,¹⁰ a Farkas Gyulával kapcsolatos, nyolc magyarországi és külföldi archívum kéziratosa anyagából összeállított levél- és dokumentumgyűjtemény,¹¹ a Klaniczay Tibor és Hopp Lajos hagyatékára épülő kapcsolattörténeti tanulmányok,¹² Fülep Lajos levelezésének és Király István naplójának kiadása, kéziratosa hagyatékának feldolgozása.¹³ Az ilyen és ezekhez mérhető mélységű vizsgálatok tudománytörténeti jelentőségét, az egész szakma önreflexióját elmélyítő és megújulását elősegítő szerepét nehéz lenne túlbecsülni; azt kisebbíteni vagy relativizálni indokolatlan törekvés.¹⁴ A felsorolt munkák megkönnyítik

-
- 7 CSAPODI Csaba, „Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, I–III”, *Századok* 106 (1972): 1369–1389; 109 (1975): 669–682; 112 (1978): 251–270.
- 8 Lásd pl. SOMKUTI Gabriella, „Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei”, *Magyar Könyvszemle* 88 (1972): 135–139; CSAPODI Csaba, „Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának gyarapodása 1964–1973”, *Magyar Tudomány* 81 (1974): 723–726; F. CSANAK Dóra, „Kéziratosa hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 331–339.
- 9 Lásd pl. TARNAI Andor, „Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században”, in *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, 118–126 (Szeged: SZTE BTK, 1984); SZELESTEI N. László, szerk., *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok* (Budapest: SZENAL, 2006).
- 10 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004); KOROMPAY H. János, *A nemzeti klasszicizmus jegyében: Horváth János élete és hagyatéka* (Budapest: Universitas Kiadó, 2020).
- 11 FUTAKY István és KESZTYŰS Tibor, szerk., *A hazatérő Farkas Gyula: Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003).
- 12 TÓTH Zsombor, „Márton Gyula két kiadatlan levele Hopp Lajoshoz”, in *Emlékkönyv Márton Gyula születésének centenáriumára*, szerk. PÉNTEK János és CZÉGÉNYI Dóra, 85–97 (Kolozsvár: EMKE-EME, 2016); TÓTH Zsombor, „A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992): Egy elfogult olvasat (vázlat)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 733–745.
- 13 FÜLEP Lajos, *Levelezése, I–VI*, kiad. F. CSANAK Dóra, 6 köt. (Budapest: MTA Könyvtára–MTA Művészet-történeti Kutatóintézet, 1990–2004); KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, kiad. és jegyz. KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton és T. TÓTH Tünde, tan. BABUS Antal, közrem. AGÁRDI Péter, Tények és tanúk (Budapest: Magvető, 2017).
- 14 Vö. KESERŰ Bálint, „A szobánkba mindig be lehet jönni”, in *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, Magyar történelmi emlékek: Interjúk, beszélgetések, 199–219 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 201. A kéziratosa hagyatékok mellett a személyes visszaemlékezéseknek, oral history-nak és a szakmai folklórnak is megvan a maga tudománytörténeti jelentősége, ezek értelmezése azonban csak egy másik tudományág, a történeti folklorisztika és a folklorisztikai elbeszéléskutatás módszereinek bevonásával együtt lehet eredményes. – Lásd továbbá: BARÁT József, szerk., *Irodalomtudós a kultúrharcban: Szauder József 1917–1975: Interjúk és vallomások Bíró Ferenc, Fried István, Ilia Mihály, Kabdebó Lóránt, Sárközy Péter, Széles Klára, Szörényi László, T. Erdélyi Ilona irodalomtörténészekkel* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019).

az adott életművek megértését és tárgyilagos elhelyezését, elősegítik lezárt és még folyamatban lévő vállalkozások előtörténetének nyomon követését, és kijelölnek elvégzendő feladatokat. Az irodalomtörténeti hagyatékok módszeres feldolgozásának jelentősége a kutatások előrelépése szempontjából megkérdőjelezhetetlen.

Zolnai Béla munkássága és kéziratok hagyatéka az újabb kutatások tükrében

Zolnai Béla a 20. századi magyar irodalomtudomány több szempontból is kivételes egyénisége. Bár elsősorban romanista volt, és az irodalomtudomány ún. „francia iskolájá”-nak irányvonalát követte, germanista képzettsége révén rálátása nyílt a német irodalomtudomány eredményeire, és ezeket is hasznosította kutatásaiban. Nyelvészeti és irodalomtudományi érdeklődése, az irodalmi és a nyelvészeti stílusvizsgálat módszereinek összekapcsolása révén különleges helyet foglalt el a nyelvészek és az irodalomtörténészek körében.¹⁵ Komparatistaként létrehozta a szegedi összehasonlító irodalomtudományi iskolát, és maradandó érdemeket szerzett a 17–18. századi francia–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok feltárása terén. Munkásságának tárgyilagos megítélését nehezítette, hogy külföldi publikációi Magyarországon többnyire ismeretlenek maradtak, irodalomtörténeti kutatásai nagyobbik részének eredményeit nem szintetizálta, a janzenizmussal kapcsolatos vizsgálatait összegző, 1944-ben megjelent könyve¹⁶ példányainak nagy része megsemmisült. Életművének megkülönböztetés nélküli besorolása a két világháború közti szellemtörténeti irányzatba megtevesztő, és pontosításra szorul. Amikor Németh G. Béla 1969-ben nekrológban összegezte és értékelte Zolnai eredményeit, óvatosan úgy foglalt állást, a stíluskutatás terén végzett munkáját ma „fontosabbnak tartja a tudományos közvélemény” az irodalomtörténetinél.¹⁷ Az életmű különböző részeinek ilyen szembeállításra és egyoldalú értékelésre az azóta eltelt időszak irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatásainak tükrében lényegében túlhaladottnak tekinthető.¹⁸

15 NÉMETH G. Béla, „Zolnai Béla: Nyelv és stílus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 92–96, 94, 96. Zolnai személyiségéhez lásd pl. Rónai Mihály András, „Zolnai Béla”, *Élet és Irodalom*, 1969. július 5., 5.

16 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, Acta philosophica 4 (Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944). A könyv egyik megmaradt példányát a szerző Hopp Lajosnak dedikálta: „Hopp Lajosnak / meleg üdvözlettel / Zolnai Béla / 1960 aug. 9.” A példány magántulajdonban található.

17 NÉMETH G. Béla, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 519–520. A nekrológ zárómondata fontos elvégzendő feladatra utal: „Tudománytörténeti összegzésekben, például a készülő kritikátörténetben jelentős hely kell hogy megillesse.” Néhány további, az életmű mindkét részének jelentőségét hangsúlyozó nekrológ: BARÓTI Dezső, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Irodalomtörténet* 51 (1969): 959–961; SZATHMÁRI István, „Utolsó búcsú Zolnai Bélától”, *Magyar Nyelv* 65 (1969): 382–384; MADÁCSY László, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Helikon* 15 (1969): 339; GÁLDI László, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Magyar Nyelvőr* 93 (1969): 410–412; GYERGYAI Albert, „Zolnai Béla (1890–1969)”, *Nagyvilág* 14, 8. sz. (1969): 1265.

18 Az életmű mindkét felének részleteit érte bírálat, ez azonban nem csökkenti az egész munkásság értékeit. Zolnai egyes nyelv- és stílustörténeti megállapításainak nem mindig elfogulatlan bírálatához lásd pl.: MARTINKÓ András, „Zolnai Béla: Nyelv és stílus”, *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 243–246; MÉSZÖLY Gedeon, „Tudakozzátok a írásokat!” *Magyar Nyelv* 67 (1971): 115–121.

Benkő László 1990-ben megjelent monográfiájában számba vette Zolnai kutatásainak elvi, módszerbeli alapjait, bemutatta és értékelte munkásságának fő területeit, és utalt az életmű vitatható vagy idejétmúlt tételeire. A tudós tudománytörténeti helyét – lényegében helytállóan – a szellemtörténet egyoldalúságot kerülő, „mérsékelt irányú”, „a szellem-, ill. eszmetörténet rugalmasabb, újszerűbb felfogását” követő, e felfogást a filológiai módszerrel ötvöző képviselői között jelölte ki.¹⁹ Az életrajzi adatok feldolgozása mellett²⁰ Benkő vázolta Zolnai személyiségjegyeit, ismertette egyetemi tanári, szerkesztői és dékáni működésének fontosabb eseményeit, és előadta akadémiai tagságának történetét. Kiemelte világirodalom-koncepcióját, mely ma is figyelmet érdemel: eszerint „a világirodalom nagy egységek és nagy különbözőségek összessége”; a nemzeti irodalom csak világirodalmi összefüggésben vizsgálható.²¹ Utalt műfordítói tevékenységére, szépírói ambíciójára és az egész életművet jellemző stílushumorra. Összeállította Zolnai nyomtatásban megjelent munkáinak, műfordításainak és a vele kapcsolatos szakirodalom első, korántsem teljes jegyzékét.²² Fontos megjegyezni, Benkő tudott Zolnai kéziratok hagyatékáról, de érdemben nem használta azt. Az 1990-es évek közepén Baróti Dezső és Fried István irányították a figyelmet Zolnai munkásságára.²³ Egybehangzó megállapításaik szerint Zolnai új irányt kezdeményezett a magyarországi komparatiztikában, amikor a nemzeti irodalmak és a világirodalom dialógusát, a belső fejlődés és az idegen áramlatok egymásra hatását, az európai iro-

19 BENKŐ László, *Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 47, 76.

20 Az életrajz részletes bemutatásának nélkülözhetetlen forrásai a hagyatékban: Zolnai Béla személyi iratai. 1906–1962. Autográf gépirat, gépiratos másolat, 63 db. 73 f. MTA KIK Ms. 4113/1–63; Zolnai Béla fényképalbumai. Eredeti felvételek, képeslapok, 6 db. Ms. 4149/22–23. – Ms. 4150/1–4; Zolnai Béla hagyatékában lévő fényképek, Eredeti felvétel ill. soksz. 1 db + 1 köt. Ms. 4150/7–8. A Zolnai-hagyaték MTA KIK Kézirattárában őrzött tételeire a kéziratok jelzetével hivatkozom.

21 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 46–48; vö. ZOLNAI Béla, „Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról”, *Minerva* 2 (1923): 70–84; ZOLNAI Béla, „Világirodalom és nemzeti irodalom”, in *A világirodalom története: Első rész: Az ókor irodalma*, szerk. BORZÁK István, DOBROVITS Aladár és TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, A művelődés könyvtára 17, 5–49 (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Rt.–Singer és Wolfner, 1944); Zolnai tanári személyiségéhez lásd pl. SZÁNTÓ Károly, „Emléksorok Zolnai Béla életművéről, hatásáról”, *Magyar Nemzet*, 1985. szeptember 18., 6; Zolnai gondolkodásának „haladó voltáról” az 1970-es évek végén folytatott, az adott kort jellemző sajtóvita dokumentumai: SZÁNTÓ Károly, „Emlékek Radnóti egyetemi éveiről”, *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 7., 9; SZÜK László, „Zolnai Béla és József Attila”, *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 29., 9; RÓNAI Mihály András, „Haladó gondolkodás”, *Magyar Nemzet*, 1979. szeptember 12., 9; SZÜK László, DOLMÁNYOS István és R[ÓNAI]. M[ihály]. A[ndrás]., „Zolnai Béla és József Attila”, *Magyar Nemzet*, 1979. október 10., 9.

22 A jegyzék nem tartalmazza például a következő tételeket: Béla ZOLNAI, „Un écrivain français du XVIIIe siècle: le prince François II Rákóczi”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 29 (1936): 132–139; ZOLNAI Béla, „Lyon, Párizs, Liège: Két irodalmi kongresszus margójára”, *Magyar Szemle* 37, 9. sz. (1939): 98–104. Vö. továbbá: Zolnai Béla műveinek bibliográfiája. 1948–1956. Autogr. 54 f. Ms. 4118/244. A Zolnai Béla által cédulákra írt bibliográfia 54 tételt tartalmaz, köztük előadásokat és sajtó alatt lévő munkákat is, esetenként rövid annotációval.

23 Dezső BARÓTI, „The First Szeged Workshop of Comparative Literature: Béla Zolnai and his school”, in *Celebrating Comparativism: Papers offered for György M. Vajda and István Fried*, ed. Katalin KÜRTÖSI és József PÁL, 7–10 (Szeged: JATE Press, 1994); FRIED István, „A magyar komparatiztika a két világháború között”, in *Az irodalomértés horizontjai: Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 114–141 (Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1995), 119–121.

dalmak összetartozását, irodalom és irodalomtudomány kölcsönhatását helyezte a kutatás középpontjába.

A nyomtatott munkák alapján Zolnai kutatói módszerének fő sajátosságai a széles körű tárgyi tudás, a többirányú érdeklődés, az összehasonlító szemlélet következetes alkalmazása és az egymástól látszólag távoli ismeretek közti összefüggések, párhuzamok felismerése iránti kifinomult érzék. Elsősorban pályája elején több ponton támadta az akadémikus irodalomszemlélet elmaradott vonásait. A stíluskutatás és nyelvészeti kiemelkedő művelőjeként ismételt hangoztatta, nyelvi, stilisztikai vizsgálat nélkül nem lehet teljes az irodalmi művek értelmezése. Szorgalmazta az irodalomtudomány és a nyelvtudomány együttműködését, miközben számos ösztönzést adott a nyelvészeti és az irodalomtörténeti stíluskutatásnak. E téren olyan kérdéseket is felvetett, melyekre máig nincs egyértelmű válasz.

Rákóczi- és Mikes-kutatásai alapvetően új szemléletet hoztak, máig megkerülhetetlenek, és inspirálóan hatnak. A halála óta eltelt több mint ötven évben alig jelent meg olyan irodalomtörténeti tanulmány a két 18. századi szerzőről, amelyben ne lenne érdemi hivatkozás Zolnai valamelyik vonatkozó tanulmányára. Rákóczival 1925–1959 között összesen tizenhárom tanulmányban és egy monográfiában, Mikessel 1916–1937 között öt tanulmányban foglalkozott.²⁴ Miközben megfosztotta alakjukat a 19. században rájuk rakódott nemzeti-romantikus vonásoktól, megkezdte művük beillesztését az európai irodalom- és eszmetörténet összefüggéseibe.²⁵ A régi magyar irodalom más szerzőivel is foglalkozott; 1938-as Zrínyi-tanulmánya például hivatkozási pont a legújabb Zrínyi-monográfiában.²⁶

Zolnai fedezte fel Rákóczi két művének addig ismeretlen kéziratát. Ő mutatta be elsőként a vallásos író és spirituális gondolkodó Rákóczit, miközben a rodostói könyvtár részleges rekonstrukciójával feltárta írásainak janzenista és más forrásait. Rákóczi-monográfiájában egyaránt érvényesülnek a filológia, az eszmetörténet, a művelődéstörténet és a társadalomlélektan szempontjai. Sürgette a teljes Mikes-kritikai kiadás megvalósítását;²⁷ tanulmányaiban számos új felismeréssel járult hozzá a *Törökországi levelek* és a Mikes-fordítások egy részének tárgytörténeti, műveltségi forrásai-

24 BENKŐ, Zolnai Béla..., 48, 50. Egyik, ma is legtöbbet hivatkozott Rákóczi-tanulmánya: ZOLNAI Béla, „Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 288–295.

25 Vö. BENKŐ, Zolnai Béla..., 76.

26 ZOLNAI Béla, „Zrínyi világa”, *Magyar Szemle* 32 (1938): 191–200; BENE Sándor, *A harmadik szíren: Zrínyi Miklós költészete*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris, 2021), 129, 532, 544. Egy Magyarországot bemutató, 1940-ben kiadott német nyelvű tanulmánygyűjteményben Zolnai írta a magyar irodalomról szóló fejezetet: Béla ZOLNAI, „Literatur” in *Ungarn: Das Antlitz einer Nation*, Hg. Zoltán BARANYAI, 623–654 (Budapest: Königlich Ungarische Universitäts-Druckerei, 1940).

27 MIKES Kelemen, *Összes művei*, kiad. HOPP Lajos, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966–1988). A továbbiakban MKÖM és kötetszám. A megjelent kötetek: *Törökországi levelek és misszilis levelek*, MKÖM 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966); *Epistolák*, MKÖM 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967); *Mulatságos napok és más fordítások*, MKÖM 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); *Az ifjak kalauza*, MKÖM 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); *Catechismus formájára való közönséges oktatások*, MKÖM 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986); *Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások*, MKÖM 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988). Itt: MKÖM 1, 347.

hoz, párhuzamaihoz, stílustörténeti sajátosságainak meghatározásához.²⁸ E kutatásokból nőttek ki a közép-európai janzenizmus jelenségeit és nemzetközi kapcsolathálózatát feltáró, ma is hivatkozott tanulmányai.²⁹ A janzenizmussal, Rákóczival és Mikessel kapcsolatos munkákban szerencsésen kapcsolódik össze a stílustörténeti, az eszmetörténeti és a filológiai módszer. Zolnai 1940-ben megjelent, 1993-ban hasonmásban újra kiadott *biedermeier*-könyvét Hörcher Ferenc legújabbban egy Szekfű Gyuláéval versengő, alternatív nemzeti identitásajánlatként értelmezte; a *biedermeier* mint korszellem Zolnai felfogásában Hörcher szerint lényegében a 19. század középső harmadában létezett (kis)polgári Magyarország (re)konstrukciójának tekinthető.³⁰

Zolnai Béla kéziratos hagyatéka és könyvtárának egy része halála évében, 1969-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. A hagyatékban őrzött kéziratos naplófüzetek publikálását csak halála után ötven évvel engedélyezte, ettől eltekintve a hagyaték szabadon kutatható volt. A hagyaték kivételes jelentőségére Csapodi Csaba már 1974-ben felhívta a figyelmet, amikor az még feldolgozatlan állapotban volt.³¹ A kéziratári cédulakatalógus alapján időközben elkészült a hagyaték tételes feldolgozása az MTA KIK online katalógusában, beleértve a levelezést. Az online katalógus lehetővé teszi a hagyaték korábban külön kezelt részeinek – kéziratok, könyvek, levelek, fényképek – az együttes áttekintését. A hagyatékban található néhány levél elszórt publikációjától eltekintve csak az utóbbi húsz-huszonöt évben mutatkozott nagyobb érdeklődés a hagyaték iránt. Madácsy Piroska és Miskolczy Ambrus szinte egy időben, 1998-ban tették közzé más források mellett a hagyaték bizonyos részeire, elsősorban a levelezésre támaszkodó első tanulmányaikat.³² Miskolczy történészként,

-
- 28 Zolnai a Mikes-kritikai kiadás első három kötetének volt irodalomtörténész lektora; a lektori jelentésekről lásd később. A kritikai kiadás I. kötetének tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos folyamatosan hivatkozza Zolnai Mikes-tanulmányait; felsorolásukat lásd MKÖM 1, 344. Gálos Rezső polemijához Zolnai korai Mikes-képével kapcsolatban lásd GÁLOS Rezső, „Mikes Kelemen műveltségi forrásai I-II.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930): 17–33, 129–142, itt: 31, 141.
- 29 A MAMŰL „Pótlás”-ában a „janzenizmus” szócikk irodalomjegyzékében Zolnaitól mindössze egyetlen tétel található. BEREZC Ágnes, „Janzenizmus”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 14 köt., szerk. KÖSZEGHY Péter (Budapest: Balassi, 2012), 13:385.
- 30 ZOLNAI Béla, *A magyar biedermeier* (Budapest: Franklin, 1940), hasonmás kiadása (Budapest: Holnap Kiadó, 1993); HÖRCHER Ferenc, „»Diadalmas polgáriság«: Zolnai Béla és a magyar biedermeier”, előadás: Magyar Művészeti Akadémia, 2018. február 13. Részben eltérő értelmezést ad VADERNA Gábor, „Biedermeier és szellemtörténet: Zolnai Béla és a magyar biedermeier”, in *Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila és SZIRÁK Péter, 130–148 (Budapest: Ráció, 2006), 138–148.
- 31 „Az irodalomtörténész hagyatékok közül méreteinél és sokoldalúságánál fogva Zolnai Béla szegedi egyetemi tanára a legjelentősebb. (Még feldolgozatlan.)” CSAPODI, *Az Akadémiai Könyvtár Kézirat-tárának...*, 725. A hagyatékot Körmendy Kinga dolgozta fel az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején. Körmendy Kinga levele Tüskés Gábornak 2022. január 14.
- 32 MADÁCSY Piroska, *L'esprit français autour de la revue Nyugat, 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongroises au XXe siècle / Francia szellem a Nyugat körül (1925–1935): Tanulmányok a XX. századi magyar-francia értelmiségi találkozások köréből* (Párizs-Lakitelek: Lettres Hongroises–Antológia, 1998); MISKOLCZY Ambrus, „»Mi a magyar?«: Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszüjtán”, *Századok* 132 (1998): 1263–1304.

Madácsy komparatista nézőpontból kutatta a hagyatékot. Mindketten átfogó koncepció keretében vizsgálódtak: Madácsy a *Nyugat* folyóirat körül kialakult magyar–francia értelmiségi kapcsolathálózat, Miskolczi a két világháború közti ún. reformkonzervatív törekvések monografikus feldolgozásának részeként foglalkozott Zolnai hagyatékával.³³ Mindketten külön tanulmányokban is kifejtették kutatásaik Zolnait érintő tanulságait, illetőleg újraközölték könyvük vele kapcsolatos részleteit.³⁴

Miskolczi Ambrus a két világháború közti szellemtörténeti örökség egyik újrafelfedezőjeként és újraértelmezőjeként terjedelmes, eddig nem vagy alig vizsgált forrásanyagot dolgozott fel, melyben kiemelt helyet kapott Zolnai Béla kéziratos és könyvhagyatéka. Saját kutatói munkamódszerét „tallózás”-nak nevezi, miközben tisztában van az elhamarkodott historiográfiai konstrukciók veszélyeivel, és elismeri előadásának „némi személyes elfogultság”-át.³⁵ Fő célja megismerni „a magyar polgár szellemi ellenállása”-nak a belső dinamikáját az adott időszakban. Monográfiájából és tanulmányaiból kirajzolódik Zolnai gondolkodói, világmépi és lelki alakulástörténete, tudói egyéniségének és emberi habitusának változása. Miskolczi a „reformkonzervatív értelmiségi csoport” egyik „kimagasló alakjára”-nak, a „magyar metapolitika” Eckhardt Sándor mellett „legszorgosabb filológus”-ának nevezi Zolnait.³⁶ A reformkonzervatívok közül szerinte ők ketten voltak azok, akik „integritásukat következetesen meg tudták őrizni az éppen aktuális rendszerváltozások során”.³⁷ A monográfus érdemeit némileg csökkenti, hogy nem mindenütt alkalmaz egyenlő mércét a tárgyalt szerzőkkel szemben; helyenként nem teljesen megalapozott szembeállításokkal, kijelentésekkel és hipotézisekkel dolgozik.³⁸

Zolnai kéziratos hagyatékát és könyvtárát Miskolczi „kiszáritott vagy inkább csak kiszáradásra ítélt forrásvidékhez” hasonlítja.³⁹ A hagyatékban megtalálta Zolnai „Művészet és szellemtörténet” című tanulmánykötetének kiadatlan kéziratát,⁴⁰ száz gépelt

33 MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet: Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról*, Mythologica (Budapest: Napvilág, 2001); MADÁCSY, *L'esprit français...*

34 MISKOLCZY Ambrus, „Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és a magyar stílus”, *Magyar Tudomány* 106 (1999): 968–976; MISKOLCZY Ambrus, „Három magyar hungarológus”, *Hungarológia* 2, 1–2. sz. (2000): 79–98; MISKOLCZY Ambrus, „Filológia, szellemtörténet, történelem: Zolnai Béla (1890–1969) emlékezete”, *Holmi* 15 (2004): 927–935; MADÁCSY Piroska, „Zolnai Béla francia kapcsolataihoz”, in *Tanári példaképeink voltak: Hommage à Grezsa Ferenc és Kiss Ferenc*, szerk. MADÁCSY Piroska és BENE Kálmán, 55–67 (Lakitelek: Antológia, 2002); MISKOLCZY Ambrus, „Egy magyar »összekötő«, Zolnai Béla (1890–1969)” [1998], in MISKOLCZY Ambrus, *Magyar szellem európai vonzáskörben: Írói világmépek változásai (XIX–XX. század): Komparatiztikai tanulmányok*, 129–152 (Szeged: Madách Imre Társaság, 2014); MISKOLCZY Ambrus, „»A mi regényünk: keletiek nyugaton...«: 125 éve született Zolnai Béla, a tudóstanárré és kultúrdiplomata (1890–1969)”, *Hitel* 27, 12. sz. (2015): 88–114.

35 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 13, 18–19, 25.

36 Uo., 7, 9.

37 Uo., 24.

38 Vö. ERŐS Vilmos, „Magyar szellemtörténet: Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet*”, *Aetas* 17 (2002): 294–297.

39 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 24.

40 Ms. 4134/1. MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 165. A 28. jegyzet szerint „A mű kiadása folyamatban.” A kézirat megjelenéséről nincs tudomásom.

oldalnál hosszabb, ugyancsak kéziratban maradt válaszáat Martinkó András 1958-as recenziójára,⁴¹ naplófüzeteit és „Garázda Péter vallomásai” című, önéletrajzi ihletésű regényének befejezetlen kéziratát. Alapos elemzés nélkül az utóbbiról úgy véli, Zolnai „nem [...] volt jó regényíró”; „ahhoz igazán nem volt elég nagy író, hogy igazán autonóm regényalakot teremtsen”; „[a] regényhős erősen papirosfigura, akinek gesztusai- ban és monológjaiban ott kísért, amit alkotója tudós értekezéseiben oly nagyszerűen érzékeltet.”⁴² Másutt ugyanerről a kérdéstről így nyilatkozik: „írói kísérletei számalmasak”; „önéletrajzi regénye bizony gyengére sikerült,” „de lehet még nagy naplóíró, ha zárolt naplója majd felszabadul a kutatási tilalom alól.”⁴³ Miskolczy a levelezés bevonásával bemutatja és értelmezi a Zolnai Béla és apja között a nyelvi purizmus és az idegen szavak megítélése körül részben a nyilvánosság előtt kibontakozott vitát,⁴⁴ és jelzi Zolnai faji kérdésben elfoglalt álláspontjának módosulását a magánlevelezés, a naplóbejegyzések és a publicisztikai írások alapján.⁴⁵ Rendszeresen idéz a Zolnaihoz és az általa írt levelekből, ami jelzi, Zolnai leveleinek többségét más és nagyrészt másutt őrzött hagyatékokból kell majd összegyűjteni.⁴⁶

Külön fejezetben idézi és értékeli a Zolnai-könyvtár néhány kötetében található lapszéli megjegyzéseket, aláhúzásokat. Az e szempontból megvizsgált művek Eckhardt Sándor *A francia szellem* (1938), Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (1936), a Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* (1939) és Szekfű *Három nemzedéke* 1940-es kiadásának az MTA KIK állományában őrzött példányai. A lapszéli megjegyzések alapján megállapítja, Zolnai kritikával olvasott, „nem kímélte sem az írókat, sem a kort, és [...] saját magát sem”.⁴⁷ A kommentárok tanúsítják Eckhardt könyvének intellektuális feldolgozását, egyben megmutatják Zolnai és Szekfű nézetkülönbségét a liberalizmus megítélésében. Érzékeltetik Zolnai *Mi a magyar?* című kötetben megjelent tanulmányának keletkezési körülményeit, és jelzik a széljegyzetek írójának határozott Hitler- és náciellenességét.⁴⁸ Miskolczy felfigyel a könyvekbe beragasztott újságkivágatokra is, és részben a hagyatékokban található újságkivágások alapján Zolnainak több olyan cikkét, publicisztikai írását idézi, amelyek nem találhatók meg Benkő László jegyzékében.⁴⁹

41 Ms. 4133/1. Zolnai Béla „Nyelv és stílus” című kéziratának részleteit idézi és elemzi: MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 171–177.

42 Uo., 43–44.

43 Uo., 927, 934.

44 Uo., 178–184.

45 Uo., 182, 213–216.

46 Uo., 90, 54. jegyzet. Így például a Pintér Jenőhöz írt levelek az OSZK Levelestárában, a Szekfű Gyulához írottak az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattárában találhatóak. Az utóbbi gyűjteményben meg kellene keresni a Zolnai egyetemi tanári kinevezésére és nyugdíjazására vonatkozó dokumentumokat.

47 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 232.

48 Uo., 48–66, 149–151, 163–165. Zolnai Szekfű Gyula *Forradalom után* (1947) című könyvébe írt, Szekfű magatartását bíráló megjegyzéseihez lásd uo., 222.

49 Így pl. Uo. 213, 25. jegyzet; 215, 28. jegyzet; 216, 31. jegyzet; 217, 32. jegyzet; 218, 33. jegyzet; 221, 44. jegyzet; 231, 74. jegyzet; 236, 92. és 97. jegyzet.

Miskolczi Ambrustól eltérően Madácsy Piroska elsősorban a hagyatékban található levelekre összpontosított. Miután korábban részleteket közölt Zolnai és 1937-ben a *Törökországi levelek* francia forrásaiból doktorált tanítványa, Madácsy László levelezéséből,⁵⁰ az említett monográfiában külön fejezetben foglalkozik Zolnaival, és felhívja a figyelmet a Zolnai-hagyatékra a Szegedi Egyetem története szempontjából fontos dokumentumaira, a *Széphalom* című folyóirat körüli levelezés jelentőségére, a Thiennemann-levelek feltűnően nagy számára és Zolnai magánleveleinek „Mikes-szerű” stílusára.⁵¹ Zolnai levelezését egy helyütt – némi túlzással – „Kazinczy mércéjű és menyiségű”-nek mondja.⁵² Hasonmásban közli Zolnai 1925-ben írt kézírásos curriculum vitae-jét, Madácsy László 1931-ben mesterének címzett levelét, a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* 1932-ben Zolnaihoz írt felkérő levelét a címzett válaszfogalmazmányával együtt és François Gachot 1941-ben kelt levelét Zolnaihoz.⁵³ Zolnai és Madácsy László levelezése különösen Zolnai utolsó évei vonatkozásában tanulságos. Madácsy Piroska ugyanitt idéz Móra Ferenc és Reményik Sándor Zolnaihoz írt leveleiből; kitér Radnóti Miklós és Zolnai kapcsolatára.⁵⁴ A levelek szövegközlése a kötetben és másutt nem kritikai igényű, némely utalás magyarázata a jegyzetekben hiányos.⁵⁵ Madácsy részletesen foglalkozik Aurélien Sauvageot, 1923–1931 között az Eötvös-Collegium tanára és Zolnai barátsággá alakult kapcsolatával, idézi Sauvageot visszemlékezésének Zolnaira vonatkozó részét. Utal Sauvageot Zolnaihoz írt leveleire, felsorolja a Sauvageot-hagyatékban található hét dedikált Zolnai-munkát az 1932–1957 közti időből, és közli az ajánlások szövegét.⁵⁶

Madácsy 2002-ben megjelent tanulmánya Zolnai francia kapcsolatait állítja a középpontba, és tovább gazdagítja a levelezésről korábban rajzolt képet. Összegző megállapítása szerint „[a] dokumentumok, levelek gazdagsága, hatalmas anyaga szinte feldolgozhatatlan, meglehetősen nehéz feladat elé állítja a kutatót. [...] Csak a francia nyelvű levelezés feltárása is megoldhatatlan problémának látszik.”⁵⁷ A levelezés alapján Madácsy az 1925–1935 közötti éveket látja „a legaktívabb időszak”-nak, a központi figu-

50 MADÁCSY Piroska, „»Tartsatok meg emlékezetekben!« Zolnai Béla születésének centenáriumán: Madácsy László és Zolnai Béla levelezéséből”, *Juss* 3, 2. sz. (1990): 120–128;

51 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 345–365.

52 Uo., 349.

53 Uo., 356–365. Lásd továbbá MADÁCSY Piroska, vál., szerk., kiad., *Hommage à Madácsy László (1907–1983): Tudománytörténeti adalékok Szeged irodalmi és művelődési hagyományaihoz* (Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007), 21–67.

54 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 349–351.

55 Így például Madácsy László 1964. január 27-én kelt, Zolnaihoz írt soraiban így reflektál a címzett korábbi levelére: „Igazad van! A Clérambault kimaradt a cikkből, egy Z. B. tanítványnak jobban kellett volna vigyáznia!” A jegyzet Louis Nicolas Clérambault 17. századi francia zeneszerzőre utal, Zolnai azonban minden valószínűség szerint Romain Rolland azonos című, 1920-ban megjelent, Benedek Marcell által magyarra fordított regényének említését hiányolta Madácsy cikkében. MADÁCSY, *L'esprit français...*, 362. Rolland regényét Zolnai szerepelteti „Garázda Péter vallomásai” című, alább tárgyalandó önéletrajzi ihletésű regényében is. Ms. 4138/1 IV, 19–20.

56 MADÁCSY, *L'esprit français...*, 65–67, 276–278, 346–349. Vö. Aurélien SAUVAGEOT, *Magyarországi életutam*, ford. VÁRADY-BRENNER Mária, tan. BAJOMI Lázár Endre (Budapest, Európa, 1988), 20, 58–59.

57 MADÁCSY, „Zolnai Béla francia kapcsolataihoz...”, 56.

rák szerinte – mások mellett – Sauvageot és a neves komparatista, romanista Paul Van Tieghem. Magyar fordításban idéz Sauvageot leveleiből, számba veszi Van Tieghem 1938–1948 között Zolnaihoz írt leveleit, ismerteti azok tartalmát, egy részüket teljes terjedelemben közli magyar fordításban. Az 1938. május 11-ei levelet hasonmásban is publikálja.⁵⁸ A levelek témája többek között Van Tieghem és az ugyancsak komparatista Fernand Baldensperger 1931-es budapesti látogatása, Zolnai tervezett előadása az 1939-ben Lyonban rendezett irodalomtörténeti kongresszuson, és más szakmai kérdések. Madácsy rámutat, a levelek tanúsága szerint Van Tieghem egyenrangú tudósként tekintett Zolnaira, kapcsolatuk túlélte a II. világháborút.⁵⁹

Utolsó, 2015-ös dolgozatában Madácsy Piroska összegzi korábbi könyvének és tanulmányainak Zolnaival kapcsolatos részeit, és rámutat a tudós szerepére a Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő kultúrpolitikai koncepció megvalósításában.⁶⁰ Új forrásokat is felhasznál, és idéz a levelezésből, köztük például József Attila, Szerb Antal, Sík Sándor és Szabó Lőrinc Zolnai Bélához intézett, más összefüggésben korábban részben már közreadott leveleit. Az irodalomtörténészek közül Horváth János, Keresztury Dezső, Thienemann Tivadar és Gyergyai Albert leveleiből idéz, miközben röviden kontextualizálja azok tartalmát. Teljes terjedelemben közli a hagyatékából a saját lakásában éveken át társbérletbe kényszerített Zolnai Béla 1957 után keletkezett kérvényét Budapest Tanácsához lakásügye megoldása érdekében, és közreadja Zolnai 1962. október 27-én kelt, ismételt pszichiátriai kezelését tanúsító klinikai zárójelentésének szövegét.

Az áttekintés alapján megállapíthatóak Zolnai Béla kéziratok hagyatékának fő sajátosságai, melyek a következők:

- a kiadatlan irodalmi munkák és önéletrajzi feljegyzések nagyarányú jelenléte;
- a félbemaradt könyv- és tanulmánykéziratok viszonylag nagy száma;
- a szokatlanul nagy terjedelmű levelezés, azon belül a külföldi kollégák leveleinek kiemelkedő jelentősége;
- a könyvtár köteteinek egy részében található kéziratok bejegyzések rendszeres jelenléte és magas forrásértéke;
- a hagyaték különböző részeinek és dokumentumtípusainak szoros kapcsolata egymással és az életmű megjelent részével.

Mindez kellőképpen indokolja a hagyaték egészének módszeres feltárását, komplex vizsgálatát és minél nagyobb részének közzétételét. A továbbiakban megkísérlek be-

58 Uo., 60–65. Van Tieghem 1941-ben megjelent világirodalom-történetéről Zolnai recenziót írt. ZOLNAI Béla, „Van Tieghem világirodalom-története”, *Széphalom* 13 (1943): 73–75.

59 A *Széphalom* 1931-ben recenziót közölt a Baldensperger tiszteletére kiadott tanulmánykötetről: O. E. [OSZTOJICS Eugénia], „Mélanges d’histoire générale et comparée offerts à Fernand Baldensperger”, *Széphalom* 5 (1931): 148. Az 1939-ben Lyonban rendezett irodalomtörténeti kongresszusról írt beszámolójában Zolnai megemlíti, Baldensperger a korábbi „budapesti kongresszust fölényes eleganciával dirigálta”; az ő távolléte miatt a lyoni kongresszus „szellemi vezérlete Paul Van Tieghemre hárult”. ZOLNAI, „Lyon, Párizs, Liège...”, 98. Baldensperger, Van Tieghem és Lebègue az 1939–1943 között kiadott, Debrecenben szerkesztett *Helicon* című komparatiztikai folyóirat szerzői között voltak. 1946-ban Van Tieghem felkérte Zolnait a Sorbonne-on rendezendő nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson tartandó előadásra, melyre azonban nem került sor.

60 MADÁCSY, „»A mi regényünk...«».

mutatni néhány fontosabbnak tűnő kéziratot és kéziratcsoportot a hagyaték irodalmi és irodalomtörténeti vonatkozású részéből abban a reményben, hogy kellően megalapozott intézményi és kutatói összefogással, összehangolt munkával mielőbb lehetőség lesz elvégezni az említett feladatokat.

Naplójegyzetek

A hagyaték legkevésbé ismert, csupán alkalmyszerűen említett,⁶¹ de részleteiben nem kutatott részét alkotják Zolnai Béla naplójegyzetei. A hagyatékban jelenleg összesen tizenhárom füzet található az 1912–1922 és az 1944–1948 közti időszakból. A fennmaradt feljegyzések összességükben harminchét évet fognak át, beleértve az első világháborút és a második világháború utolsó két évét. Az első hat fennmaradt füzet azonos méretű, nyolcadrét formátumú, fekete borítójú notesz, a későbbiek változó méretűek. Egy esetben a feljegyzések nem noteszben vagy füzetben, hanem kitépelt noteszlapokon találhatóak. Az első hét füzetet az első kivételével Zolnai folyamatosan sorszámozta. Innen tudható, hogy a sorozatnak ez a része hiányos: a II. számú füzet nincs meg a hagyatékban. Az [I.] füzet címlapján fent mottó: „Ki itt belépsz, hagyj föl minden erénnyel.”⁶² Alatta: „Jegyzetek”, utána utólag pirossal beírva: „Paris, München, Budapest, Berlin”, utána utólag zölddel beírva: „1912. máj. 23–1913. febr. 23.”, alatta: „1912. máj. 28. Zolnai Béla”.⁶³

Zolnai általában csupán a lapok egyik oldalára, jól olvashatóan írt. Ez alól kivétel az 1944–1948 közötti bejegyzéseket tartalmazó utolsó, negyedrétt alakú füzet, melynek először a páratlan oldalait írta tele, majd a füzet elejére lapozva a páros oldalakon folytatta az írást. Itt az írásképp is romlott az első időszak egyenletes írásképehez viszonyítva. A füzetek a következő időszakok bejegyzéseit tartalmazzák:

61 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 67; MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 92.

62 Dante-parafraízis, utalás a Pokol kapuja feliratának Arany János fordításában (1878) szállóigévé vált utolsó sorára, amelyet Babits Mihály is átvett: Dante ALIGHIERI, *Isteni Színjáték. Pokol*, III, 9. Zolnai a szállóige utolsó szavát (*remény*) cseréli *erényre*, utalva a feljegyzések némely morális vonatkozására.

63 A címlapon az aláírás alá Zolnai beírta addigi életének fontosabb dátumait és helyszíneit:

„1890. III. 10.	Székesfehérvár
1894–1906	Budapest
	II. ker. főgimn. Gyakorló főgimn. (III–VI.)
1906–1908	Kolozsvár
	Graz. Eötvös-Coll. Phil. verseny
1908–1912	Budapest
	1909 Stockholm, Halle Dresden
	1911 München, Genève
	1912 Paris
1912/1913	Berlin
	Almádi
1913–	Budapest
	1914 München”

Kézirattári jelzet	Autográf sorszám	Felölelt időtartam	Megjegyzés
Ms. 4137/26	[I.]	1912. máj. 23.- 1913. febr. 23.	
Ms. 4137/27	III.	1913. nov. 13.- 1914. aug. 30.	A címlapon: „Jegyzetek III. Budapest, München, Almádi. 1913. nov. 13.-1914. aug. 30. Budapest, 1913. nov. 12. Zolnai Béla”.
Ms. 4137/28	IV.	1914. aug. 30.- 1915. júl. 14.	
Ms. 4137/29	V.	1915. júl. 14.- 1918. okt. 29.	
Ms. 4137/30	VI.	1918. okt. 30.- 1919. dec. 31.	
Ms. 4137/31	VII.	1920. jan. 1.- 1920. dec. 24.	
Ms. 4137/32	-	1922. nov. 1.- 1922. nov. 13	A füzet jórészt üres.
Ms. 4137/33	-	1944. ápr. 19.- 1944. okt. 12.	A címlapon: „Adatok a Garázda Péter regényhez. Történelmi följegyzések. Halálom után 50 évvel publikálható.”
Ms. 4137/34	-	1944. okt. 12.- 1944. okt. 27.	A belső borítón: „Történelmi följegyzések. Halálom után 50 évvel közölhető.”
Ms. 4137/35	-	1944. okt. 28.- 1944. dec. 6.	
Ms. 4137/36	-	1944. dec. 6.- 1944. dec. 15.	
Ms. 4137/37	-	1944. dec. 15.- 1944. dec. 22.	
Ms. 4137/38	-	1944. dec. 22.- 1948. febr. 25.	Az előzékoldalon: „Zolnai Béla Kossuth u. 5. Kolozsvár 1944. dec. 22. Halálom után 50 évvel publikálható.”

Az áttekintés jelzi, 1912. május 23-ától 1920. december 24-éig Zolnai folyamatosan írta naplófeljegyzéseit. Mivel az időben következő, az 1922. november első felében írt feljegyzéseket tartalmazó, jórészt üres füzetben nincs sorszám, nem lehet eldönteni, hogy 1921-ben megszakadtak-e a feljegyzések, vagy az ez év anyagát tartalmazó füzet hi-

ányzik. 1922. november közepétől 1944. április közepéig nincsenek naplófeljegyzések a hagyatékban; a további füzetekben sincs sorszámozás, így nem eldönthető, készült-e feljegyzések ebben a több mint húsz éves időszakban. A következő fennmaradt feljegyzéscsoport 1944. április 19-én, Magyarország német megszállása után pontosan egy hónappal indul. E füzet címlapján jelenik meg először az „Adatok a Garázda Péter regényhez. Történelmi följegyzések” megjegyzés és az esetleges közzététel később kétszer megismételt korlátozása: „Halálom után 50 évvel publikálható”. Az utóbbi megjegyzés mutatja, legkésőbb 1944-ben Zolnai maga is gondolt naplója jövőbeli közzétételére. Az [I.] és a III. füzet címlapjára, továbbá az utolsó füzet előzőkoldalára Zolnai beírta a nevét, az utóbbi esetben kolozsvári lakcímét is rögzítette.

Naplófeljegyzéseit Zolnai mindig pontosan keltezte; a füzetek egy részében az üresen hagyott páros lapok tetejére utólag beírta a helyszínt is. A kezdetben meglehetősen rövid, többnyire címszószerű bejegyzéseket egy idő után egyre hosszabb és részletesebb feljegyzések követik. Háromszor fordul elő, hogy a füzet betelt egy nap bejegyzései közben, és az új füzet ugyanazzal a dátummal folytatódik. A feljegyzések jellege és tartalma rendkívül változatos. Nagy helyet foglalnak el a magánélet legkülönbözőbb eseményei és intim részletei, a rokon, szerelmi, baráti és szakmai kapcsolatok, találkozások leírásai, az egyetemi élet, a tanulmányutak és a két világháború történései. Az első világháború előtt, alatt és után ismétlődő témák az egyetemi élet, a katonai behívótól való félelem, a háborús nélkülözések, a fordítói és a tudományos munka, valamint a szakmai közélet tapasztalatai. Rendszeresen megjelennek Zolnai olvasmányélményei, kutatói ötletei, tervei, személyes véleményei, önreflexiói. Néhány idézet az utóbbi témákkal kapcsolatos bejegyzésekből, melyek érzékeltetik sajátos stílusát, metsző iróniáját is:

Berlin, 1912. okt. 19. szombat: „Össze lehetne állítani egy érdekes gyűjteményt magyar írók szerelmi leveleiből és naplóiból. Essai gyűjtemény: könyvek sorsa. Végigkísérni pl. Mikes leveleskönyvének történetét, mit láttak benne egyes korok, míg végül az irodalmi halottak filológus bonckamrájába került.”⁶⁴

Berlin, 1912. okt. 21. hétfő: „A magyar *Simplicissimus*.”⁶⁵

Berlin, 1912. nov. 7. csütörtök: „Betz [Louis-Paul Betz] mintájára lehetne csinálni: Ungarn u[nd] die Weltliteratur. Eine Bibliographie zur ung[arischen]. Lit[eratur].”⁶⁶

Berlin, 1912. dec. 5. csütörtök: „Könyv a német keretes elbeszélésről vagy hogy készülnek Gragger cikkei. Heinrich cinizmusa: Gyulai esztétikai ismereteit és nézeteit legnagyobb részét a Bud[apesti]. Szemle cikkeiből és az O[lcsó] K[önyvtár]. füzeteiből merítette.”⁶⁷

Budapest, 1914. márc. 30. hétfő [Szekfű Gyula Rákóczi-könyvének akadémiai vitájáról]: „Du. B.J. eljön értem, együtt az Akadémiában. Ballagi szalonképtelen dühöngé-

64 Ms. 4137/26.

65 Uo.

66 Uo. Vö. Louis-P. BETZ, *La littérature comparée: Essai bibliographique*, éd. Fernand BALDENSPERGER (Strasbourg: Carl J. Trübner, 1904).

67 Ms. 4137/26.

se. Heinrich vakarózik és a nyers igazságot bátran kimondja. Riedl kedves és tiszteletreméltó. Most láttam először, hogy ő nagy ember. Több lelki finomság van benne, mint száz Ballagi zsidóban. [...] Pintér, Horváth János (ő stilizálta és simította a k[öny]vet, Weber (annyit hurrogott Ballagira, hogy úgy kellett lefogni). Császár izgatottan néz körül, mikor Szekfű mellett tapsolnak. Odi profanum vulgus, már Rákóczit is ajkára vette a tömeg. Kenyér kell nekik és pálinka, nem akadémiai kiadvány. Impozáns volt az öregek fölállása. (Riedl is fölállt, mert nem jól hall, Heinrich egy gesztussal leintette.) Szekfű híres ember. A könyve csak használ a Rákóczi-hagyományak: az emberek újra foglalkoznak vele. Boldog vagyok, hogy végignézhettem ezt az ülést. Szegény Riedl, őt támadták, le is mondott, pedig örülhet az országnak, ahol ilyenek a hazaárulók. [...], levél Szekfűnek, ismeretlenül bár. Éjféli.⁶⁸

Budapest, 1914. márc. 31. kedd [az előző téma folytatása]: „Szégyenletes és naiv dolog, hogy még egyetemi tanárok is a tömeggel ordítanak. Dézsi gerinctelen. Márki egy klerikális lovag, ki Szekfűben az ő Rákóczi k[öny]vének elhomályosítóját üldözi. Hiúság és erotikum az élet.”⁶⁹

1917. nov. 15. [Mikes Kelemen gyakori említését követően]: „Thini [Thienemann Tivadar] nálam, olvassa Mikesemet és a fordítást [Jean Christophe], közben én virslit forralok.”⁷⁰

1944. okt. 27. [a füzet végén]: „1944 a legnagyobb magyar Mohács éve, amelyből nincs föltámadás. Finita Ungheria.”⁷¹

1948. febr. 14. szombat: „Olvasom Garázda II-t. Igen érdekes.”⁷²

A példák jelzik, Zolnai éles megfigyelő és kritikus szellem volt, már fiatalon határozott nézeteket képviselt, és szubjektív hangon, eredeti módon fejtette ki véleményét. Szekfű Rákóczi-könyvének akadémiai vitáját felidézve szemléletesen ábrázolja a különböző nézetek és temperamentumok összecsapását. A bejegyzések messze túlmutatnak a magánélet és a szakmai közélet eseményein, és folyamatosan reflektálják a 20. századi magyar történelem mozgalmas időszakait, a korszak eszmei, politikai tenden-

68 Ms. 4137/27. Több mint negyven év távolából, 1956-ban Zolnai így emlékezett Riedl Frigyes szerepére Szekfű Gyula Rákóczi-könyvének akadémiai vitájában: „Lelkileg sohasem öltött hivalkodóan ünnepi ruhát, és a való igazságért harcolni is tudott. Emlékszem, mikor Szekfű *Száműzött Rákóczi*-ját, a tudomány szabadságát védelmezve előadást tartott az Akadémia zsúfolt termében (1913) [így!]. Népszerűtlen föladatra vállalkozott, bátran szembehelezkedve a dilettáns sajtó fölháborodásával és a politikusok igen tekintélyes pátozával. 'Szekfű emberileg közelebb hozta hozzánk Rákóczit', - mondotta síri hangon, az Akadémián azóta sem tapasztalt, végsőkig feszült, nyomasztó atmoszférában. Mi, fiatalok a legszebb könyvnek tartottuk akkor Szekfű *Rákócziját* és a Rákóczi-kultusz igazabbá válása, kiszélesedése és elmélyedése, Adytól és Szekfűtől Esze Tamásig, bennünket is igazolt.” ZOLNAI Béla, „Emlékezés Riedl Frigyesre (1856–1956)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956): 329–336, 332.

69 Uo.

70 Ms. 4137/29. A korábbi Mikes-emlétek: 1917. okt. 29., nov. 3., 7., 8., 10. Thienemann és Zolnai barátságához lásd: THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*, kiad. KONCZ Lajos, közrem. ERŐSS Zsolt, Pannónia könyvek, 131–138 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010).

71 Ms. 4137/34.

72 Ms. 4137/38.

ciáit, irodalmi és tudományos törekvéseit. Jelentőségüket növeli, hogy az I. világháború előtti, alatti és utáni évekből kevés ilyen részletességű naplófeljegyzés maradt fenn.⁷³

Garázda Péter vallomásai

A naplófüzetekhez szorosan kapcsolódik, mintegy azokból nőtt ki Zolnai Béla *Garázda Péter vallomásai* című befejezetlen regénykézirata.⁷⁴ A kézirat első példányú gépirat, A/4-es formátumban, autográf kéziratossal javításokkal. Az I. és II. egység két félévazon kötésű kötetben, a III. és IV. egység bekötetlenül egy dossziében található.⁷⁵ A két bekötött kötet terjedelme 146+133, a dossziében található kézirat egység terjedelme 76+80 írógéppel számozott lap, az összterjedelem – a néhány perszámmal ellátott oldalt⁷⁶ figyelmen kívül hagyva – 435 gépelt lapot tesz ki. Az első kötet címlapján a mű címe „Garázda Péter”, az 1. lapon és a IV. egység 1. lapján „Garázda Péter vallomásai” alakban olvasható. A címlapon a cím alá Zolnai kék ceruzával utólag beírta: „1930”, ami fontos támpont a mű keletkezéséhez. Egy másik támpont lehet a IV. egység 2. lapján olvasható szövegrész: „valahol Európában, 1944 december kilencedikén.” A cím alatt írógéppel írva a mottó ismeretlen eredetű latin mondás: „Satis mihi pauci lectores, satis / est unus, satis est nullus.”⁷⁷ [Elég nekem kevés olvasó, elég egy, elég egy se]. Alatta két pecsét: a felső „Dr. Zolnai Béla / Kolozsvár – Egyetem”, az alsó „Széphalom Szerkesztősége / Szeged – Egyetem” felirattal. A kolozsvári pecsét használata arra utal, hogy a két bekötött szövegrész gépirata föltehetően Zolnai kolozsvári éveiben, valamikor 1940 és 1945 között készült. A „valahol Európában” szókapcsolat nagy valószínűséggel Radványi Géza azonos című, 1948-as filmjére utal, ez a rész tehát ekkor vagy nem sokkal ez után készülhetett. A szöveg két, római számmal elkülönített részre, azon belül fejezetekre, a fejezeteken belül tollal beírt csillagokkal elválasztott, rövidebb egységekre tagolódik. Az I. rész az eredeti sorszámozás szerint huszonkilenc, egy számtévesztés miatt valójában harminc fejezetből áll, a befejezetlen II. rész csupán hét fejezetet tartalmaz. A fejezetcímet Zolnai néhány esetben utólag, kézzel írta be a gépiratba, két fejezet címe hiányzik.

73 Vö. pl. CsÁTH Géza, *„Egy elmebeteg nő naplója”*, kiad., tan. SZAJBÉLY Mihály, előszó MÉSZÖLY Miklós (Budapest: Magvető, 1978); CsÁTH Géza, *Napló 1912–1913*, tan. TÖTTŐS Gábor (Szekszárd: Babits Kiadó, 1989); SZERB Antal, *Naplójegyzetek (1914–1943)*, kiad. TOMPA Mária, közrem. PETRÁNYI Ilona (Budapest: Magvető, 2001). Napló feldolgozásával készült visszaemlékezés: BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985).

74 Ms. 4138/1 I–IV.

75 A „Jura Nr. 1788 (30,5 x 26 cm)” nyomdajelzésű dosszién kívül a következő, különböző időben keletkezett autográf ráírások olvashatók: „XXIV. fejezet”; „Bartók prof. úrnak saját kezébe” [áthúzva]; „Lapki-vágatok”; „209–241.” A ráírások alatt halvány pecsét: „Széphalom Szerkesztősége / Szeged – Egyetem”.

76 Így pl. az I. kötetben: 108/a és 108/b; 139/a és 139/b, a II. kötetben 48/a és 48/b, 115/a és 115/b. Néha egy lapon két lapszám található, pl. a II. kötetben a 9. lapon a 9-es után kézzel beírva: „-10”.

77 Idézi például: Justus LIPSIUS, *De constantia libri duo*, A7 [Ad lectorem] (Wittenberg: Johann Gormann, 1621).

A két kötet gépelése az egységes tipográfia alapján egyszerre készült, a harmadik szövegegység legalább két részletben, későbbi időpontban. A II. rész hét fejezetét tartalmazó negyedik szövegegység a kevésbé gondos, egyenetlen gépelés, az eltérő papírminőség és a gyakori kéziratoss javítás, kiegészítés alapján még később, két vagy több részletben készülhetett.⁷⁸ Az utolsó elkészült fejezetek cselekménye már a II. világháború után játszódik, Zolnai tehát 1945 után tovább dolgozott a regényen. 1945–1950 között alig publikált valamit Benkő László jegyzéke szerint; 1945/46-ban és 1949-ben, az akadémiai tagságtól történt megfosztásának évében egyetlen írása sem jelent meg.⁷⁹ Feltételezem, ezekben az években Zolnai a regény folytatásán dolgozott; a mű befejezetlensége nem független az 1949-es év belpolitikai eseményeitől és az akadémiai rendes tagság megszűnésétől. A szöveg a II. rész VII. fejezetében, az utolsó, 80. lap alján a sor végén szóelválasztás közben megszakad. Az utolsó ép mondat az elválasztott szóval együtt a következő: „Roppantul komolyan veszi a dolgát. Sárgalo-”. Az I. kötet 89. lapjának hátoldalán tollal írt terjedelmi számítások, köztük az I-II. kötet végső lapszámait tartalmazó összeadás. A gépiratban itt-ott autográf lapszéli megjegyzések olvashatók.⁸⁰ A gépelő nem mindenütt tudta elolvasni a kéziratot, az ilyen helyeket kipontozta, és Zolnai kézzel beírta a hiányzó szövegrészt.⁸¹ A teljes kézirat kötetekre és részekre tagolását, fejezetbeosztását és lapszámozását a következő táblázat mutatja:

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
I.	I. Isten országa	I. A Szerelem-szigeti gyilkosság	1–13.	Az 1. lapon a cím: „Garázda Péter vallomásai”.
		II. Ahrimán hálójában	13–26.	
		III. A bűnbeesés	26–35.	
		IV. Péter megtagadja Krisztust	35–51.	
		V. A Mártírok Hegyén	52–65.	
		VI. Séta a világűrben	66–71.	
		VII. Lucifer megszabadítja Hildét	72–87.	

78 Így pl. a IV. egység gépelése az 57. laptól néhány lapon át, továbbá a 69–77. lapon végig kisebb sortávval készült. Ugyanitt a 60. laphoz hozzáragasztott cédulán hosszabb kéziratoss betoldás olvasható, a kapcsolódó szöveghely jelzésével.

79 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 85.

80 Így pl. az I. kötet 19. lapján a „halak és más ingerek” szövegrész ceruzával aláhúzva, a lapszámon Aranyidőzet: „halat, vadat, s mi jó falat / szem-szájnak stb.” (*A walesi bárdok*).

81 Így pl. a III. egység 63. lapján alul az egyik sor elején a kipontozott helyre utólag ceruzával beírva: „Kelemen páter”.

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
		VIII. Pascal kettős arca	87-96.	
		IX. Pétert halálra ítélik	96-106.	
		X. Amelyből kitűnik, hogy történetünk hőse nem olyan bűnös, mint amilyennek önmagát hiszi	106-118.	
		X. [XI.] Coignard abbé szeretnék lenni	118-126.	Az eredetiben fejezetszám ismét X., a számozás innen kezdve eggyel eltolódik.
		XI. [XII.] Péter levele Kázmérhoz	126-134.	
		XII. [XIII.] Az Angyal szekerén	134-146.	A 146. lapon a szöveg alatt ceruzával: „(Folyt. köv.)”.
II.		XIII. [XIV.] Az alvilág meghódítása	1-13.	
		XIV. [XV.] A paráznaságra való csábításnak leírása	13-25.	
		XV. [XVI.] Emberek a könyvek között	25-34.	
		XVI. [XVII.] A házasságtörő asszony	34-52.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XVII. [XVIII.] A világ örök teremtődése	52-62.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XVIII. [XIX.] Melyben az író elárulja, hogy hőse már meghalt	62-77.	A fejezetcím kézzel beírva.
		XIX. [XX.] A Szabad Keresztény Egyház	77-88.	
		XX. [XXI.] Szczymanszky	88-99.	A szövegben az írásmód: „Szczymansky”.
		XXI. [XXII.] Refik megszökik Enyával	100-111.	
		XXII. [XXIII.] Búcsú a Szent Embertől	111-122.	

Kötet / Egység	Rész	Fejezet	Lapszám	Megjegyzés
		XXIII. [XXIV.] Róma	122-133.	A 133. lap alján ceruzával: „(Folyt. köv.)”.
III.		XXIV. [XXV.] Életem regénye	1-10.	
		XXV. [XXVI.] Hágókon át, határok felé	11-23.	
		XXVI. [XXVII.] Civitas Theophagorum	23-35.	
		XXVII. [XXVIII.] Siamo Veneziani, poi christiani	36-51.	A gépelt lapszámozás itt újrakezdődik [1]-től 4-ig, ezt felülírja a piros ceruzás folyamatos lapszámozás 36- tól 39-ig, utána folytatódik a gépelt lapszámozás 40-től.
		XXVIII. [XXIX.] Szent Antal láncá	51-67.	
		XXIX. [XXX.] [Cím nélkül]	67-76.	
IV.	II. Földi és égi szerelem	I. Az ember sárkányfog- vetemény	1-9.	Az 1. lapon balra fent: „Garázda Péter vallomásai.” Az I. és a II. fejezet sorszámát az eredetiben arab számmal írva, a papírméret kisebb a korábbiánál.
		II. Ártatlanul és mégis bűnösen	9-7.	
		III. Halál a fasisztákra	18-31.	
		IV. Razboj	32-45.	
		V. Andalgások	46-56.	
		VI. Hiszekegy	57-72.	
		VII. [Cím nélkül]	73-80.	A 80. lap alján a szöveg szóelválasztás közben megszakad.

A mottó, továbbá a rész- és fejezetcímek önmagukban is mutatják a regény önéletrajzi ihletését, a szerző koncepcióját, magas intellektuális igényét, a vallási, filozófiai problematika és az irodalmi inspiráció hangsúlyos jelenlétét.⁸² Műfaji szempontból a regény a vallomás, a naplóregény, a nevelési regény, a korregény és az önéletrajzi elbeszélés sajátos ötvözete.⁸³ A főhős különleges műveltséggel rendelkező, intellektuális személyiség, lényegében Zolnai egyénien megformált alteregója.⁸⁴ A szerzői célkitűzésre utal az egyik szereplő szájába adott kijelentés: „Szeretném megírni a vallásos Hitetlen regényét.”⁸⁵ Mint Miskolczy Ambrus megállapította, Zolnai a regényben határozottan elutasítja a háborút, és egyaránt elmarasztalja a fasiszta és a kommunista embertelenséget.⁸⁶ Ismeretes, hogy „Garázda Péter” Zolnai publicisztikai írásaiban használt egyik írói álneve volt,⁸⁷ a név magánlevelezésében és alkalmi költeményeiben⁸⁸ is feltűnik. A történelmi név használatának kezdeti időpontja és regénycímbe emelésének motívumai jelenleg ismeretlenek.⁸⁹

A regény kéziratához, a keletkezés és a befejezetlenség kérdéseire szorosan hozzátartozik a hagyaték rendezése során „Zolnai Béla vegyes anyaggyűjtése, jegyzeti” címmel ellátott, tíz kötegből álló egység „Garázda Péter regényhez anyaggyűjtés”-nek nevezett része.⁹⁰ Az anyaggyűjtés tartalmát az A/4-es méretnek kb. felét kitevő nagyságú, számozatlan kockás noteszlapokra felragasztott, kézzel írt cédulák, jegyzetek,

82 Az I. rész X. [XI.] fejezetének címe utalás Anatole France regényére: ANATOLE FRANCE, *Coignard abbé véleményei: Epikur kertje*, ford. SALGÓ Ernő, Világkönyvtár (Budapest: Révai, 1919).

83 Huszár Vilmos regényes önéletrajzána (Életem regénye [Budapest: Athenaeum, 1930]) metszően éles, idézetekkel alátámasztott, részletes kritikájában Zolnai megemlíti a műfaj néhány magyar példáját, és jelzi ezzel kapcsolatos elvárásait. [ZOLNAI Béla], „Garázda Péter, Életem regénye”, *Széphalom* 4 (1930): 105–110.

84 A professzor-regény típusához vö. BENEDEK Marcell, *Hamlet tanár úr: Regény* (Budapest: Dante, 1928).

85 Ms. 4138/1 III, 4.

86 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 224–227.

87 Így pl. GARÁZDA Péter [ZOLNAI Béla], „Tudósaink életkora, szépíróink tudóssága. Hozzászólás az Akadémia körüli vitához”, *Magyar Nemzet*, 1941. febr. 20., 9.

88 Így pl. GARÁZDA Péter [ZOLNAI Béla], „Attikai Sós Endrének!: vers”, 1959. júl. 26. Autográf, 1 f. Poss. Sósné. Ms. 5170/644. Zolnai alkalmi bökversei a hagyatékban jelzik nyelvi, stilisztikai leleményességét, a játékoság iránti érzékét, fanyar humorát, ironiáját és önironiáját. A további szépirodalmi jellegű kísérletekhez lásd: Zolnai Béla versei, regényfogalmazása, alkalmi versei. 1910–196? Autogr., gépirat, gépiratos másolat, 10 db. 15 f. + 1 köteg. Ms. 4134/10–19. A tétel címében a „regényfogalmazás” kifejezés megtévesztő; az itt található kéziratok néhány rövid párbeszéd, miniatűr elbeszélés, francia nyelvű Ady-versfordítások és bökversek. A „Szilveszteri stórfák, 1946.” aláírása: „Garázda Péter”.

89 A „Garázda Péter” álnév és a „g. p.” monogramok használata 1927-ben jelenik meg Zolnai Béla *Széphalomban* közölt írásai alatt. Lásd LISZTES László és PALOTÁS Gyuláné összeáll., *Széphalom (1927–1944) irodalmi és tudományos folyóirat: Repertórium*, A József Attila Tudományegyetem Könyvtárának kiadványai: Új sorozat 1 (Szeged: SZTE, 1971), 231, 272, 332, 379, 657, 730. sz. tételek. Jelenleg nem eldönthető, az álnév választásában szerepet játszott-e a történelmi név beszélő jellege, esetleg a humanista személye körül a korábbi kutatásban kialakult ún. mártírnarratíva, a kegyvesztettség azóta megcáfolt elképzelése. Vö. MOLNÁR Péter, *Garázda Péter sorsdöntő évei* (Budapest: Reciti, 2019), 16–17.

90 Ms. 4149/21. A jegyzetlapokat összefogó papírlap külső oldalán idegen kézzel ráírva: „Garázdához jegyzetek”. Az összefogó papírlap belső oldalán az MTA stencilezett túraprogramja 1979 májusára; a hagyaték e részének rendezését föltehetően ekkor végezték.

újságkivágások és címszavak teszik ki, magyar, német, olasz, latin, francia nyelven, esetenként ismeretlen rendeltetésű számokkal ellátva. A számok négyszáz fölé emelkednek, de nem azonosak a regény gépiratának lapszámaival. Az egyik lapon I-től X-ig római számokkal ellátott fejezetcímek és más címszavak olvashatók. Az újságkivágásokat gyakran kéziratos jegyzetek kommentálják. A lapok egy része összetartozik, amit sorszámozás jelez. A gyűjtés keletkezési idejére utal, hogy az egyik újságkivágás 1934-ből való; az egyik bibliográfiai adatsorban a megjelenés éve 1936; az 1930-as évek másutt is feltűnnek. A lapokon gyakori megjegyzés: „zu Garázda”. A jegyzetek egy részét piros ceruzával áthúzták, ami feltehetően a már bekövetkezett felhasználásra utal. Az újságkivágások témái között vannak például vallási és egyházi kérdések, „vallás elleni kihágás”, a Jehova tanúi mozgalom, Rudolf Steiner, „Baker-jelenetek”, „Őrtorony”.

A kollekció legérdekesebb része két összefüggő, tintával írt kéziratos fogalmazvány noteszből kitépott, számozott lapokon. A 10–13. számú lapokon a regény gépirata utolsó, 73. lapon kezdődő VII. fejezetének az eleje, míg az 1–3. számú lapokon ugyanennek a fejezetnek a gépirat 80. lapjának a csillag után kezdődő része és az ott megszakadó mondatról kezdve a folytatása olvasható. Az 1–3. lapokon található szövegrész a „[Sárga lo] bogóját nyújtogatja fölfelé, [...]” kezdetű mondatról kezdve nincs meg a gépiratban. A 3. lapon az utolsó mondat befejezetlen, pedig még maradt hely a papíron. A félbehagyott mondat szövege, ami egyben a regénykézirat jelenleg ismert utolsó mondata, a következő: „Mérgelődni és nem tudni, hogy bűn és gonoszság minden szép ami az életben van, elrablása a másik örömeinek, a robotolók”.

A kézirat a maga befejezetlenségében⁹¹ is kivételes lehetőséget kínál az összevetésre a forrásul szolgáló naplójegyzetekkel. Azon töprengeni, hogy Zolnai irodalmi formába foglalt vallomása „mennyre őszinte”, tudja-e egyes szám első személyben kimondani: „vétkeztem”, beismeri-e, hogy tévedett, és ha igen, miben,⁹² a kutatás mostani állapotában és a kézirat ismertségének jelenlegi fokán korainak tartom.

Balzac Les Marana című regényének fordítás-kézirata

Zolnai munkásságának legkevésbé számon tartott és értékelte része fiatalkori műfordítói tevékenysége. Benkő László jegyzéke szerint az 1910-es évek végén és a 20-as évek elején Zolnai Paul Bourget, Benjamin Constant, Théophile Gautier és Maurice Maeterlinck egy-egy regényét, továbbá Romain Rolland *Jean-Christophe* című regényciklusának négy kötetét ültette át, melyek mind megjelentek nyomtatásban.⁹³ Az alaposabb vizsgálat szerint Rolland regényciklusának Zolnai valójában nem négy, hanem öt darabját fordította le: *A hajnal*, *Az ifjú*, *A lázadás* és *Az út vége: a barátinők* című regények

91 A befejezetlenség kérdéséhez adatokat tartalmazhat a hagyaték következő tétele is: Zolnai Béla ekhó fogalmazványai, jegyzetei. 1948–1949. Autogr. 5 köteg. Ms. 4139/7–11.

92 Vö. MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 238. A „vétkeztem” Miskolczy Ambrus kifejezése; Zolnai ideológiai tévedéseire utal.

93 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 69, 88.

mellett ő készítette a ciklus ötödik, *A piaci vásár* című darabjának fordítását is. A ciklus többi öt tagját Karinthy Frigyes, Gyergyai Albert, Aranyossy Pál és Kosáryné Réz Lola ültette át. A ciklusból Kosáryné Réz Lola két, Karinthy, Gyergyai és Aranyossy egy-egy darabot magyarított, ami a regények jelentősen eltérő terjedelmének figyelembevételével együtt jelzi, a regényciklusnak jóval több mint a felét Zolnai fordította. Az első kiadás kötetei 1919 és 1924 között jelentek meg, 1925 és 1929 között már a harmadik kiadás látott napvilágot.⁹⁴ Benkő felhívta a figyelmet Zolnai Áprily Lajos *Peer Gynt*-fordításáról 1941-ben megjelent kritikájára, melyben összegezte nézeteit a műfordítás elméleti feltételeiről.⁹⁵ 1961-ben Zolnai külön dolgozatban foglalta össze a műfordítással kapcsolatos felfogását.⁹⁶ A két írás jelzi, a tudóst több évtizeddel fordításainak megjelenése után is foglalkoztatták a műfordítás kérdései.

Mindaddig nem figyelt fel a kutatás arra, hogy a hagyaték tartalmazza Balzac *Les Marana* (1833) című regénye Zolnai által készített befejezett, kiadatlan fordításának a teljes kéziratát.⁹⁷ A 151 lap terjedelmű, autográf kézirat három különböző méretű, kitépelt noteszlapok egyik oldalára tollal íródott, számos saját kezű javítással, a lapok jobb felső sarkában Zolnai lapszámozásával. A első lapon olvasható a fordítás címe: *A Marana-asszonyok*, alatta Zolnai megnevezi a mű eredeti címét, és zárójelben megadja a regény keletkezési évét.⁹⁸ A 42. lap hátoldalán Zolnai egy másik fordításának a kéziratrészlete található, 98-as lapszámmal ellátva,⁹⁹ a *Jean-Christophe* egyik darabjából. A lap provenienciájára utal a hátlap következő részlete: „Azt akarom, hogy szép dolgokat alkosson, azt akarom, hogy sikerüljenek a művei, azt akarom, hogy ereje legyen segíteni az új, fiatal Christophe-okat, akik újrakezdi a régi harcot és átmennek a régi megpróbáltatásokon.” Az idézet egyben jelzi, hogy a Balzac-fordítást Zolnai a Rolland-regények átültetésével közel egy időben vagy nem sokkal az után készíthette.

A kézirat első fogalmazvány, melyben a kisebb-nagyobb stiláris javítások mellett számos fordítói jegyzet található. A jegyzetek többsége a nevek, továbbá az olasz és spanyol szavak magyarozatát adja, és jelzi a szójátékokat. Így például a 6. lapon olvasható részlethez – „Nem hiába nevezték, két okból is, *holló-kapitánynak*. [...] ez a gúny-név ártatlan katonai szójátékkal* utalt a szépségére, [...]” – a következő jegyzetet fűzte Zolnai: „* Lefordíthatatlan szójáték corbeau = holló; corps beau = szép test. Ford.” A 10. lapon a „scudi**” kifejezést magyarozza: „* Tallér. Ford.” A jegyzetek tanúsítják Zolnai alaposágát, egyben jelzik, ezt a munkát is kiadásra szánta. A lapok egy részén a kihagyott helyekre utólag ceruzával beírt, tollal javított mondatok, mondatrészek és ceruzás javítások találhatók, ami mutatja, Zolnai gondot fordított a szöveg utólagos re-

94 A teljes sorozat három kiadásának példányai az MTA KIK gyűjteményében az alábbi jelzeteken található: 230.874 (1. kiadás); 230.870 (2. kiadás); Franc. Ir. O. 6715 (3. kiadás).

95 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 69; ZOLNAI Béla, „Áprily *Peer Gynt*je”, *Szellem és Élet* 5, 1. sz. (1941): 1–5.

96 ZOLNAI Béla, „A műfordítás tündöklése és nyomorúsága”, *Nagyvilág* 6, 1. sz. (1961): 120–125.

97 Ms. 4132/8.

98 A szöveg incipitje: „– Suchet marsall erős diszciplinára szorította a hadtestét, [...]”; explicitje: „– Nyugodtan haljon meg, anyám, én megszenvedtem mindnyájukért! / Paris, 1832 november.”

99 A szöveg incipitje: „Savoia! Azt hiszi talán, hogy engedem visszajönni Rómába! Nincs itt mit keresnie.”; explicitje: „Elfelejté, barátom, hogy én egy kis parasztasszony vagyok...”

víziójára.¹⁰⁰ Nem világos a szövegben eleinte a mondatok közé vagy szóközbe, később a lapszélre vagy a sorok elejére utólag ceruzával beírt számok jelentése, 2-től folyamatosan 105-ig.¹⁰¹

A teljes egészében először 1834-ben megjelent, 1846-ban a *La comédie humaine* Fure-
ne-féle kiadásában az *Études philosophiques* II. kötetébe beillesztett regény Balzac egyik
legsötétebb hangú munkája. Kedvelt libertinus témát, a kurtizán-motívumot dolgozza
fel, katonai környezetbe helyezve, éles társadalombírálattal elegyítve. Zolnai volt a re-
gény első magyar fordítója. A regény magyar fordítása ismeretlen okból kimaradt Bal-
zac műveinek 1964-ben kiadott válogatott gyűjteményéből.¹⁰² A regényt több évtizeddel
Zolnai után *Marana-vér* címmel Szávai Nándor is lefordította, de fordítása csak halála
után, Balzac katonai és háborús témájú kisregényeinek válogatásában látott napvilá-
got.¹⁰³ A kérdésre, hogy Zolnai fordítása annak idején miért maradt kéziratban, a vá-
lasz jelenleg ismeretlen.

A kézirat jól olvasható, a fordítás stílusa csiszolt, gördülékeny. Jelentőségét növe-
li, hogy Zolnai a korabeli átlagot messze meghaladó, a 19–20. század klasszikus szer-
zőin iskolázott műfordítói képességekkel rendelkezett, a Balzac-fordítás készítésekor
már több jelentős mű sikeres átültetése állt mögötte. Egy másik, az adott esetben a ma
közkézen forgónál évtizedekkel korábbi, eddig ismeretlen fordítás más hangsúlyokat
és reflexiók tereket hoz létre, és részben új művet, új értelmezési lehetőségeket teremt.

Levelezés

Levelezésének irodalomtörténeti jelentőségével Zolnai Béla pontosan tisztában volt,
és igyekezett gondoskodni annak feldolgozásáról. Ez az a része a hagyatékknak, mely-
ből József Attila 1928-ban Zolnaihoz írt levele a címzett halála évében megjelent nyom-
tatásban, Szerb Antalné kiadásában.¹⁰⁴ A rövid közlemény a levelezés rendezésére tett
kísérlet fontos dokumentuma. A bevezetőben Szerb Antalné tájékoztat arról, hogy az
Irodalomtörténeti Intézet megbízásából hosszabb ideig dolgozott Zolnai levelezésének

100 Ilyen javítások találhatók pl. a 13, 52, 72, 109. lapokon.

101 Ugyancsak megfejtésre vár a szövegbe írás közben kihagyott helyekre szabálytalan térközökben ce-
ruzával beírt, kétszer háromjegyű, részben ismétlődő számpárok (pl. „420–760”, „256–722”, „497–129”)
pontos rendeltetése. Ilyen típusú ceruzás bejegyzések találhatók pl. a 14, 20, 24, 41, 45, 53. lapokon.

102 Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték IX: Filozófiai tanulmányok*, szerk. GYERGYAI Albert, RÓNAY György
és SZÁVAI Nándor, ford. BENEDEK Marcell, RÉZ Ádám, SOMLYÓ György, SOMOGYI Pál László és BARTÓCZ
Ilona, Balzac összes művei 9 (Budapest: Magyar Helikon, 1964). Az eredeti gyűjtemény IX. kötete ösz-
sesen tizenöt művet tartalmaz, melyek között a *Les Marana* a tizedik darab. A magyar kiadás csak tíz
művet tartalmaz.

103 Honoré de BALZAC, *Sivatagi szenvedély: Válogatott kisregények és elbeszélések*, kiad. TABÁK András, ford.
BARTÓCZ Ilona, FEDOR Ágnes, GYERGYAI Albert és SZÁVAI Nándor (Budapest: Zrínyi, 1986). A *Marana-
vér* a második darab a gyűjteményben.

104 SZERB Antalné, „József Attila ismeretlen levele Zolnai Bélához”, *Irodalomtörténet* 51 (1969): 855–857. A le-
vél azóta része József Attila levelezése kiadásainak. Lásd pl. JÓZSEF Attila, *Levelezése*, kiad. és jegyz.
STOLL Béla, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris, 2006), 218, 200. sz. levél.

rendezésén. Az ő segítségével első lépésben létrehozta az anyag levélírók szerinti csoportosítását. Egy idő után Zolnait betegsége megakadályozta a munka folytatásában, majd közölte vele, a feldolgozott anyagot átadta a Magyar Tudományos Akadémiának. József Attila levelére Szerb Antalné „bukkant rá”, és javasolta publikálását. Zolnai különböző okok miatt elzárkózott ettől, de hozzájárult a levél szöveghű lemásolásához és halála utáni közzétételéhez.

A hagyatékban megtalálható Zolnai Béla 1959. december 15-én kelt levélfogalmazványa, melyben felkéri Szerb Antalnét 1912 óta gyűjtött levelezésének átnézésére, kiválogatására, szerzők szerinti betű- és kronologikus sorba rendezésére, egy általános tájékoztató írására, a levelek elolvasására, „a megfelelők” publikációra való előkészítésére és „esetleg” legépelésére.¹⁰⁵ A levelezés rendezésének további fontos dokumentuma a hagyatékban egy abc betűsoros regiszteres füzet, melybe Szerb Antalné a megfelelő betűhöz beírta a levélírók nevét, és a név után strigulákkal jelezte a levelek darabszámát.¹⁰⁶ A rendezési munka befejezetlenségére enged következtetni, hogy a levelek strigulákkal jelzett darabszáma a füzetben csak kivételes esetben egyezik meg az MTA KIK Kézirattára cédulakatalógusában feltüntetett, a teljes levelezés módszeres feldolgozásán alapuló darabszámmal, továbbá hogy a külföldi levélírók jelentős részét a füzet nem tartalmazza. Ugyanakkor a füzet néhány olyan levélírot és levelet is feltüntet, akiknek, illetőleg amelyeknek ma nincs nyoma a kézirattári katalógusban. 1961-ben Zolnai a saját gyűjteményéből közölte Riedl Frigyes Ballagi Aladárnak szóló levelét, ami jelzi, gyűjteménye tartalmazott a saját levelezésén kívüli darabokat is.¹⁰⁷

A levelezés első megközelítésben még a jelenlegi rendezett állapotban is nehezen áttekinthető. A kézirattári rendezés során elkülönítették egymástól a Zolnai által és a hozzá írt levelek csoportjait, továbbá a *Széphalom* szerkesztésével kapcsolatos levelezést. A három csoporton belül az archiválási gyakorlatnak megfelelően a levélírók és a címzettek nevének betűrendjében rendezték az anyagot, és a katalóguscédulákon feltüntették a levelek darabszámát. Szembetűnő a külföldi, elsősorban francia és német, szórványosan az olasz levélírók és a tőlük származó levelek nagy száma, ami jelzi Zolnai kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózatát. Néhány román és lengyel név is elfordul a levélírók között. Megjegyzendő, Zolnai-levelek találhatók az MTA KIK Kézirattárának néhány további hagyatékában is.¹⁰⁸

105 Ms. 4153/29. A fogalmazványt Zolnai kék tollal írta, kék és piros tollal, valamint ceruzával javította és kiegészítette. Közlését ld. az 1. függelékben.

106 Ms. 4153/28. Egy-egy betűn belül a levélírók nevei nem betűrendben állnak.

107 ZOLNAI Béla, „Thaly, Ballagi, Riedl”, *Irodalomtörténet* 49 (1961): 318–319. A bevezetőben Zolnai leírja, „annak idején a vagonmentő vásáron vett és Ballagi Aladár pecsétjével ellátott könyvek egyikében” találta a levelet.

108 Így pl. Révész Imre hagyatékában, a II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művének fordításával, illetőleg kiadásával kapcsolatos levelezés- és iratgyűjteményben. Ms. 5340/14–60. Az 1953–1956 közti évekből összesen kilenc darab Zolnaitól származó levél és irat található ebben az anyagban. A gyűjtemény első dokumentuma Zolnai 1953. március 20-án kelt, kartonlapra írt rövid levele, melyben „az Akadémia nagy Rákóczi-kiadását és egy őszre megjelenő R.-anthológiát előkészítő munkaközösség nevében” jelzi, számítanak a címzett, minden valószínűség szerint Révész Imre „kollaboráció”-jára, és kérdezi, mikor és hol keresheti fel. Ms. 5340/14. Révész itt található indigós levélmásolatai között több is

Mivel a korábbi kutatások elsősorban Zolnai hazai vonatkozású levelezéséből¹⁰⁹ közöltek egyes darabokat, megkíséreltem áttekinteni a levelezés külföldi személyekhez kapcsolódó részét, és néhány példával elmélyíteni Madácsy Piroska e téren megkezdett kutatásait.¹¹⁰ Az áttekintés mutatja: Zolnai több tudományág külföldi művelőivel állt rövidebb-hosszabb ideig tartó kapcsolatban. A már eddig ismerteken – Sauvageot,¹¹¹ Paul Van Tieghem¹¹² – túl a nemzetközi szakmai elit számos képviselőjével, köztük a francia és német tudományos élet néhány kimagasló személyiségével levelezett. A külföldi levelezőpartnerek száma, beleértve a rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó nem magyar személyeket, megközelíti a száznegyvenet, az általuk írt, fennmaradt levelek darabszáma meghaladja az ötszázharmincat. A levélírók között viszonylag sok, csupán egy-egy levéllel képviselt személy található. Zolnai külföldi személyeknek írt levelei közül érthető módon csupán néhány fogalmazvány és másolat van meg a hagyatékban.¹¹³ A levelek többek között megvilágítják a külföldi egyetemi tanulmányok és a későbbi tanulmányutak részleteit, a nemzetközi konferencia-részvételek, előadások és publikációk hátterét, a külföldi kollégák meghívásait és a Zolnai által kezdeményezett meghívásokat, az adat- és kiadványcserre körülményeit. A levelek egy részének bensőséges hangneme jelzi a szakmai kommunikáción túlmutató, bizalmas baráti kapcsolatokat.

Számba véve a levelezésben nagyobb számú levéllel képviselt külföldi levélírókat, szembevetűnő a francia romanisták, komparatisták, germanisták, nyelvészek és történészek magas aránya. Közéjük tartozik például Charles Bally, a nyelvészeti stílusel-

van, melynek címzettje Zolnai lehet, de ezt csak a tervezett kiadásokkal kapcsolatban teljes forrásanyag filológiai vizsgálata igazolhatja. Az ügyben érintett további személyek és intézmények a dokumentumok szerint a következők voltak: Arató Endre, Esze Tamás, Horváth János, Illés Endre, Pach Zsigmond Pál, Szabolcsi Miklós, Szász Imre, Szépirodalmi Kiadó, Tolnai Gábor. Vö. Tüskés Gábor, „A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin és SZÁRAZ Orsolya, 138–148 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 143–144.

109 A magyar nyelvű levelezésben figyelmet érdemelnek például Raffy Ádám Zolnaihoz és Zolnai Raffyhoz írt, baráti kapcsolatra utaló levelei. Raffytól tizenegy levél és képeslap, Zolnaitól négy levél és egy levélfogalmazvány maradt fenn a hagyatékban az 1948–1960 közti időből. Ms. 4126/349–360; Ms. 4120/284–287. Egy keltezetlen és az 1957. december 12-én Mátraházán kelt levélben Zolnai részletesen, önmagáról is vallva reflektál Raffy *Wenn Erasmus ein Tagebuch geführt hätte* (Budapest: Litteratura, 1955) és *Ha Giordano Bruno naplót írt volna* (Budapest: Gondolat, 1957) című könyveire. Mindkét könyvről elismeréssel, a kritikát sem elhallgatva ír. Zolnai Béla könyvtárának jegyzékén Raffynak öt könyve szerepel a 332., 598., 1122., 3491., 5141 tételszámokon. Ms. 10.876.

110 A külföldi levélíró és címzett személyek jegyzékét lásd a 2. függelékben. Az intézményekkel, testülettel és szerkesztőségekkel folytatott levelezés adatait a jegyzék nem tartalmazza.

111 Ms. 4126/481–486.

112 Ms. 4128/286–292. Van Tieghem 1938. október 7-ei levele (Ms. 4128/288.) jórészt a ballada műfajával foglalkozik, megemlítve többek között Percy és Arany János nevét. Két év múlva Zolnai francia nyelvű tanulmányt közölt az epikus ballada műfajáról. Béla ZOLNAI, „La ballade épique: remarques et contributions”, *Helicon* 2, 2–3. sz. (1940): 156–169. Zolnai levele a *Helicon* szerkesztőségéhez 1940-ből: Ms. 5995/297.

113 Lásd a 3. függelékben. Az intézményekkel, testülettel és szerkesztőségekkel folytatott levelezés adatait a jegyzék nem tartalmazza.

méletek megalapozója, Saussure előadásainak társkiadója, 1913–1939 között az általános és az összehasonlító indoeurópai nyelvészet professzora a genfi egyetemen, akitől négy levél található a hagyatékban.¹¹⁴ Zolnai stilisztikai fejtegetései, kritikai elemzései és a Bally-féle nyelvészeti kapcsolata már Benkő László utalt.¹¹⁵ Az 1930–1932-ből öt levéllel képviselt Aldo Dami történész, újságíró 1928–1931 között a szegedi és a lipcsei egyetemek asszisztense volt, majd a Genfi Egyetem magántanáraként tanított a történeti földrajz és az etnikai csoportok tanszékén. *La Hongrie de demain. Critique des programmes revisionnistes* (Paris: Delpeuch, 1929) címmel Dami könyvet írt Magyarországról, melyben bírálta a trianoni békeszerződést, és Magyarország számára kedvező véleményt képviselt a nemzetiségek helyzetének kérdésében.¹¹⁶ 1927-ben és 1929-ben a *Széphalom* két írását közölte, melyek közül az egyik – bizonyára nem függetlenül Zolnai janzenizmussal kapcsolatos kutatásaitól – Mauriac regényeinek janzenista vonatkozásait tárgyalta.¹¹⁷ 1930. december 9-én Lipcsében kelt levele¹¹⁸ mellékleteként Dami megküldte Zolnainak a Szegedi Egyetem rektorához írt levele gépiratos másolatát,¹¹⁹ melyben megpróbálja csillapítani a rektor felháborodását „Après-midi à Szeged” című, a párizsi *L’Européen* című lapban megjelent cikke miatt.¹²⁰ Dami hosszan magyarázkodik a rektornak, mondván, a lap csak a felét közölte a cikknek, amely a Magyarországról tervezett könyvének egyik részlete. A Zolnaihoz szóló levélben Dami felveti a rektornak írt levél nyílt levélként való közlésének gondolatát, és megköszöni Zolnainak, hogy megvédi őt a nehéz helyzetben. A levél zárómondata közvetve utal Zolnai janzenizmussal kapcsolatos kutatásaira, és jelzi a bizalmas kapcsolatot: „Soyons jésuites en dépit du grand Arnault.”

Tizenhárom levelet, üzenőcédulát és képeslapot őriz a hagyaték az anglista Aurélien Digeontól az 1923–1942 közti évekből,¹²¹ aki Zolnai tanára volt az Eötvös Collegiumban,¹²² majd különböző francia líceumokban és kollégiumokban, később a Sorbonne-on tanított, és a 18. századi angol regény, Fielding és Byron kutatójaként vált nemzetközileg ismertté. Digeon többször mentegeti magát, hogy távolléte miatt nem tudnak találkozni Párizsban, emlegeti az Eötvös Collegiumban töltött időt és a közös ismerősöket,

114 Ms. 4120/555–558.

115 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 47.

116 MADÁCSY, „A mi regényünk...», 94., 20. jegyzet. Az 1933-ban megjelent 2. javított kiadás kritikája: L. V., „Aldo Dami: La Hongrie de demain”, *Revue d’études hongroises* 11 (1933): 89. Sauvageot és Dami magyarországi tartózkodásához vö. Henri de MONTETY, „A ‘Hungarian Experience’: Some French Travellers in Hungary between the two World Wars”, *Hungarian Studies* 26, 2. sz. (2012): 323–333. DOI: 10.1556/HStud.26.2012.2.10.

117 Aldo DAMI, „Ramuz”, *Széphalom* 1 (1927): 404–406; Aldo DAMI, „A janzenista Mauriac”, *Széphalom* 3 (1929): 253–257. Az utóbbi írás francia nyelvű változatának újraközlése: Aldo DAMI, „Mauriac le Janséniste”, in Aldo DAMI, *La passion de l’indépendance: Choix de textes*, 127–138 (Lausanne: L’Age d’Homme, 1980). Vö. továbbá Aldo DAMI, „Mazzini et Kossuth”, *Revue d’études hongroises* 7 (1929): 224–239.

118 Ms. 4122/555.

119 Ms. 4122/556 I.

120 A cikk újraközölve: DAMI, *La passion de l’indépendance...*, 20–25.

121 Ms. 4122/642–654.

122 BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 3.

bibliográfiai adatot küld. Szól Fielding-könyvének készülő angol fordításáról, és jelzi, fia az Eötvös Collegiumba készül lektornak.

Nem kevesebb, mint negyvennyolc, részben keltezetlen levelet őriz a hagyatéék Henri Grenet-től,¹²³ aki 1929–1944 között kisebb megszakítással francia lektor volt Szegeden, 1941-ben a gödöllői premontrei francia gimnáziumban is tanított,¹²⁴ és kritikát írt a *Széphalom*nak.¹²⁵ A Szegedi Egyetem tanrendje szerint 1946 és 1949 között ismét hirdetett kurzusokat a Francia Tanszéken. Leveleinek hangvétele, tematikája közvetlen, baráti kapcsolatról tanúskodik. Személye 1949-ben felkeltette az Államvédelmi Hatóság érdeklődését: először „Méhes” („Mézes”), majd „Balogh László” fedőnévvel szegedi bölcsészkar tanárokat szervezett be ügynökné az ÁVH, hogy megfigyeljék, és jelentéseket adjanak róla.¹²⁶ Egyik Franciaországból írt, keltezetlen levelében jelzi, átment a vizsgán, és megkapta az École des Langues orientales diplomáját, minden valószínűség szerint magyar nyelvből.¹²⁷ Grenet keltezett levelei az 1941–1944 közötti időszakból valók, többségük Szegeden íródott, és Kolozsvárra vagy Budapestre címezték őket. A keltezetlenek korábbiak is lehetnek, egy részük Párizsban és Saint-Malóban kelt, de vannak köztük Karlsbadból és Svájcából küldött képeslapok is.

A bizalmas kapcsolatra utalnak a megszólítások, mint például „Bien cher Frère”, „Mon vieux Zozo”, „Zozo adoré”, és a gyakori elköszönő formula: „Salut et fraternité”. Grenet többször janzenista és augustinusi allúziókat illesztett a levelekbe, mint például: „Vive Saint-Cyran et mort à l’infame!”¹²⁸ „Déterrez moult disciple de Jansen et que votre saint Mère l’Église vous protège! Votre frère en Christ et dans son meilleur fils, le grand Augustin Grenet.”¹²⁹ Néha egy levélben kétszer is tesz ilyen utalást: „Vous voyez, mon cher Frère en Dieu et Jansen. [...] C’est ce qu’avec l’aide de notre bienheureux Frère Jansen, je prie Dieu qu’il vous fasse la GRACE de vous accorder, et je demeure votre Frère en Jésus-Christ Grenet”.¹³⁰ Az egyik Szegeden írt, hiányosan keltezett („Szeged, Jeudi 26”) levélben Grenet közli Balzac egyik speciális kifejezésének értelmezését.¹³¹ Miután Grenet 1944-ben ismeretlen körülmények között Németországba került, felesé-

123 Ms. 4123/601–648.

124 Ms. 4123/608/I–II.

125 MADÁCSY, „»A mi regényünk...«”, 94., 20. jegyzet. Henri F. GRENET, „Szombathely avagy lelkek a ponyván”, *Széphalom* 8 (1934): 46. – Radnóti Miklós Henri Grenet-nek dedikálta Apollinaire válogatott versei Vas Istvánnal közösen készített, 1940-ben megjelent fordításának egy példányát. MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, 336., 84. sz. tétel.

126 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.2.1. Bt-dossziék (1902) 1945–1990 (2003), Bt-442/1, Bt-442/2, Bt-838, hozzáférés: 2021.12.01, https://www.abtl.hu/sites/default/files/raktari_jegyzetek/3_2_1.pdf. A szegedi egyetemi tanrend és az ÁBTL adataiért Szász Gézának mondok köszönetet.

127 „L’examen est passé et notre fidèle second est « diplômé de l’Ecole des Langues orientales! »” A levélpapír fejlécén: „Université de Paris, Faculté des lettres, École de préparation des Professeurs de Français à l’Etranger à la Sorbonne”. Ms. 4123/642.

128 Ms. 4123/609.

129 Ms. 4123/630.

130 Ms. 4123/647.

131 „« au petit pied » signifie « à un degré moindre », « sur un plan modeste ». Ms. 4123/648.

ge, Margit 1945. január 14-én Szegedről levelet írt Zolnainak, melyben tudatja, férjét bizonytalan hírek szerint a Berlin melletti Wannsee-be vitték.¹³²

Az 1930–1935 közötti évekből hat levél maradt fenn a hagyatékban Paul Hazard-tól, a neves komparatistától, a *La crise de la conscience européenne* (1935) című, több nyelvre lefordított monográfia szerzőjétől, aki 1919-től a Sorbonne, 1925-től a Collège de France tanszékvezetője volt; 1939-ben a Francia Akadémia tagjává választották.¹³³ A *Revue de littérature comparée* fejléces papírján 1933. október 8-án írt levélben Hazard jelzi, örömmel veszi Zolnai bibliográfiai javaslatát és az 1680–1715 közti nagy magyarországi eszmeáramlatok bemutatását.¹³⁴ Négy-négy levelet és levelezőlapot őriz a hagyaték Raymond Lebègue-tól az 1935–1960 közti időszakból. Lebègue 1923–1941 között a Rennes-i egyetem, 1941–1965 között a Sorbonne professzora, a *Revue d'histoire du théâtre* társalapítója, Stendhal, Ronsard, Robert Garnier, Malherbe, Peiresc és Chateaubriand nemzetközileg elismert kutatója volt.¹³⁵ 1934-ben járt Magyarországon; e látogatására és az ekkor Zolnai révén megismert kollégákra – Eckhardt Sándor, Hankiss János és Huszti József nevét említve – emlékezik 1939. október 5-ei levelében.¹³⁶ Ugyanitt reflektál az aktuális európai politikai és katonai helyzetre. Az ugyanezen év november 30-án kelt, fekete keretes papírra írt levélben utal saját leszerelésére és a háborús állapotokra, majd felveti egy magyarországi előadásának a lehetőségét.¹³⁷ Az 1938. január 12-én kelt levél fő témája Zolnai tervezett előadása az ugyanabban az évben rendezendő zürichi konferencián, a levél további részében Lebègue Zolnai bretagne-i útjának előkészítésével foglalkozik.¹³⁸

A Rákóczi-kutató Émile Pillias-tól, a Bibliothèque nationale II. világháborúban fiatalon elhunyt történész munkatársától összesen hét, 1935 és 1940 között írt levél, levelezőlap, képeslap és tábori lap található a gyűjteményben.¹³⁹ A levelek fő témája II. Rákóczi Ferenc és Pillias róla, illetőleg unokájáról tervezett munkái. Levelezett Zolnai Henri Lichtenberger francia germanistával, a francia–német kapcsolatok, Nietzsche, Heine, Goethe és Wagner elismert kutatójával. Lichtenbergertől, aki 1905-től a Sorbonne professzora volt, négy levél maradt fenn.¹⁴⁰ Összesen tizenegy küldemény, többségében képeslap található a hagyatékban Edmond Poupé draguignan-i történelemtanár, könyvtá-

132 „Bien entendu je n'ai pas de nouvelles de lui. On dit qu'il a été emmené à Wannsee près de Berlin, mais rien n'est moins sur.” Ms. 4123/649. Zolnairól és Grenet-ről 1931-ben készült közös fényképfelvételt közöl: MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, „Fotóalbum”. – Madácsy Piroska levélbeli tájékoztatása szerint Grenet Újszegeden, Szeged villanegyedében egy szép villában élt. Amikor felfigyelt rá az ÁVH, visszatért Franciaországba. Ezúton is köszönöm Madácsy Piroska szíves tájékoztatását.

133 Ms. 4124/52–57.

134 Ms. 4124/55.

135 Ms. 4125/62–69.

136 Ms. 4125/65.

137 Ms. 4125/67.

138 Ms. 4125/63.

139 Ms. 4126/253–259. Pillias leveleire és lapjaira maga Zolnai utalt a történész halála alkalmából írt cikkében. ZOLNAI Béla, „Egy francia Rákóczi-kutató halálára”, *Magyar Nemzet*, 1940. november 3., 9. Újraközölve: *Széphalom* 11 (1941): 40–41.

140 Ms. 4125/106–109.

ros, levéltáros, helytörténész, a helyi szabadkőműves páholy tagjának tollából, továbbá kettő Poupé feleségétől az 1934 és 1939 közti időből.¹⁴¹ A részben a Société d'études Scientifiques et Archéologiques de Draguignan fejlődés papírjára írt levelek és a képeslapok témái többek között egy szegedi fénykép, az 1938-as zürichi konferencia és Zolnai különféle küldeményei. A draguignan-i tudományos és régészeti társaság folyóirata dokumentálta, hogy Zolnai – feltehetően Poupé meghívására, az említett zürichi konferencián történt részvételével összefüggésben – 1938. augusztus 17-én előadást tartott Draguignan-ban a francia irodalom közép-európai recepciójáról.¹⁴²

Tizenhat levelet őriz a hagyaték Robert Régnier-től, aki francia lektor volt Kolozsváron.¹⁴³ Huszonöt levél maradt fenn a romanista és komparatista Henri Tronchontól az 1921–1939 közti időszakból.¹⁴⁴ Tronchon 1923-tól a strasbourg-i egyetemen tanított összehasonlító irodalomtudományt, a következő évben gróf Fekete Jánosról jelentett meg tanulmányt. 1935-ben Magyarországgal is foglalkozó könyvet adott ki Párizsban, a következő évben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.¹⁴⁵ A tartalmas levélananyag jelzi a kapcsolat fokozatos elmélyülését, a kezdeti „Mon cher Zolnai”, „Mon cher Méltóságos” megszólításokat idővel felváltja a „Kedves Beluskám” és a „Béluskám”. Tronchon 1926-ban járt Magyarországon; az ez év szeptember 12-ei levele Budapesten kelt.¹⁴⁶ A levelek visszatérő témája Tronchon Fekete Jánossal kapcsolatos kutatásai, Zolnai publikációnak nyugtázása és az azokról írandó recenziók. Akadémiai tagságát Tronchon nagyra értékelhette, mert egy keltezés nélküli, feltehetően 1936-ban vagy azt követően írt levél utóiratának névaláírása után magyarul odaírta: „M. T. A. tagja”.¹⁴⁷

A német kutatók közül feltűnően nagyszámú, összesen negyvenhárom levelet és képeslapot őriz a hagyaték a provanszál irodalom specialistájától, a Jeanne d'Arc alakjának francia irodalombeli képét feldolgozó Eduard von Jantól az 1930–1960 közti időszakból.¹⁴⁸ Jan először a greifswaldi, majd a lipcsei, végül a jénai egyetemen tanított. A levelekben rendszeresen nyugtázza és kommentálja Zolnai és mások neki megküldött munkáit,¹⁴⁹ számos további magyar kutató és más személy nevét, könyveit említi. A levelezés tanúsága szerint Jan 1937-ben járt Szegeden, és előadást tartott a francia

141 Ms. 4126/287–299.

142 *Bulletin de la Société d'études scientifiques et archéologiques de Draguignan et du Var* 42 (1938): 2e partie: Mémoires LI–LIII [1938–1939], 33. A jegyzőkönyv Zolnait a „közép-európai janzenizmus” kutatójaként említi, és megjegyzi, korábban Kisfaludy Sándor is járt a városban. Az adatot Szász Gézának köszönöm.

143 Ms. 4126/370–385. Vö. MADÁCSY, „»A mi regényünk...«”, 90.

144 Ms. 4129/453–477.

145 Tronchon a *Revue des études hongroises* szerkesztőbizottságának tagja volt Zolnaival együtt.

146 Ms. 4129/460. Vö. H. M., „Henri Tronchon: Ernest Renan et l'étranger”, *Szépalom* 4 (1930): 176. Riedl Frigyesre emlékezve 1956-ban Zolnai felidézte Henri Tronchon-nal a tudományos és szépirodalmi szöveg viszonyáról folytatott egykori beszélgetését. Lásd ZOLNAI, „Emlékezés Riedl Frigyesre...”, 331.

147 Ms. 4129/473 I–II.

148 Ms. 4124/285–327. A képeslapok egy részének jobb felső sarkát a bélyeggel együtt levágták. Vö. Gy. JUHÁSZ László, „Eduard von Jan: *Wege zu Molière*”, *Szépalom* 4 (1930): 119.

149 Így pl. Ms. 4124/292.

irodalom regionális vonatkozásairól.¹⁵⁰ Az 1939. november 14-ei levélben Jan meghívja Zolnait két előadás tartására Lipcsébe: az egyiket a magyarországi biedermeierről a Südosteuropa-Institutban németül, a másikat Németországnak a francia-magyar irodalmi kapcsolatokban játszott közvetítő szerepéről a Romanisches Institutban franciául kellene tartania.¹⁵¹ Zolnai lipcsei meghívása néhány további levélnek is témája; a meghívást lemondó Zolnai-levél fogalmazványa Jan 1939. november 29-ei levelének hátlapján olvasható.¹⁵² Ugyanezen év december 19-ei levelében Jan megismétli a meghívást 1940. február első felére,¹⁵³ a további levelekből azonban kitűnik, Zolnai – érthető módon – nem utazott Lipcsébe. 1942-ben Jan Zolnai által történt kolozsvári meghívása és tervezett előadása a fő téma. Egy 1948. augusztus 10-én Jénában kelt francia nyelvű levelezőlapon Jan gratulál Zolnai kinevezéséhez a budapesti tanszékre, továbbá beszámol felesége ugyanazon év június 15-én történt haláláról és fia eleséséről Oroszországban 1942-ben.¹⁵⁴

A német délkelet-európai kutatások meghatározó személyiségétől, Fritz Valjavec-től összesen tíz levél található.¹⁵⁵ Két levelet őriz a hagyaték a németországi janzenizmus monográfusától, Wilhelm Deinhardt-tól, mindkettőt 1934-ből.¹⁵⁶ A felvilágosodás korának neves történésze, Eduard Winter levelei ugyan hiányoznak, de fennmaradt Zolnai négy hozzá írt levelének német nyelvű fogalmazványa az 1951–1962 közti időből.¹⁵⁷ Az 1951. január 12-én kelt fogalmazványban Zolnai felhívja Winter figyelmét a *Kritische Bemerkungen über den religiösen Zustand der k.k. Staaten* (Wien, 1788) című, saját gyűjteményében található könyvre, melyről megjegyzi, nem tudja, Winter tárgyalja-e, mivel még nem kapta meg a munkáját. Jelzi azt is, az Akadémia újra intézkedett, hogy Winter megkapja Zolnai közelebbről meg nem nevezett könyvét.¹⁵⁸ Az 1959. július 21-ei terjedelmes fogalmazványban, amely válasz Winter június 7-ei, jelenleg ismeretlen levelére, Zolnai kifejezi a reményt, Winter megkapta francia cikkét és Riedl Frigyes Madách-előadását, melyekről várja véleményét.¹⁵⁹ Kifejti, „nálunk” Riedl a legnagyobb irodalomtörténész, nemrég írt róla az *Irodalomtörténet* című folyóiratban.¹⁶⁰ Jelzi, „Ritter Sándor”-ról még nem hallott; Barta János könyvét még nem ismeri, de a szerzőt nem tartja sokra. Madách kapcsán kifejti, a jezsuiták elvetik Madách-ot pesszimizmus miatt; Prohászka Ottokár is hasonló véleményt képviselt az 1925 körül az Akadémián tartott előadásában. Végül megemlíti Waldapfel József *Irodalmi tanulmányok* című,

150 Ms. 4124/290.

151 Ms. 4124/294.

152 Ms. 4124/295.

153 Ms. 4124/296.

154 Ms. 4124/325.

155 Ms. 4129/512–521.

156 Ms. 4122/594–595. Deinhardt könyve: Wilhelm DEINHARDT, *Der Janzenismus in deutschen Landen: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 18. Jahrhunderts*, Münchener Studien zur historischen Theologie 8 (München: Josef Kösel & Friedrich Pustet, 1929).

157 Ms. 4120/327–330.

158 Ms. 4120/327.

159 Ms. 4120/328/I–V.

160 Lásd ZOLNAI, „Emlékezés Riedl Frigyesre...”

1957-ben megjelent könyvét. Az 1961 végére, 1962 elejére datálható keltezetlen fogalmazvány válasz Winter 1961 december 21-ei levelére, melynek témája Wurzbach életrajzi lexikona, Burkhard Birkenstein *Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften* című, 1713-ban kiadott művének Nemzeti Múzeum-beli példánya, egy Győrből várt hivatalos válasz és az új évi jókívánság.¹⁶¹ Zolnai fogalmazványai jelzik a két tudós tíz évnél hosszabb szakmai kapcsolatát, egyben felhívják a figyelmet a hagyatékban fennmaradt levelezés hiányaira.

Zolnai *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus* című nagy tanulmánya a Winter tiszteletére 1956-ban Berlinben kiadott tanulmánykötetben jelent meg.¹⁶² Ennek révén került kapcsolatba a kötet szerkesztőjével, Joachim Tetzner történésszel, akinek kilenc levele és Zolnai Tetznerhez írt öt levelének a fogalmazványa maradt meg az 1955–1958 közötti évekből.¹⁶³ Tetzner 1955. évi leveleinek témái Zolnai felkérése a közreműködésre a tanulmánykötetben, a javasolt téma elfogadása, az emlékeztetés a leadási terminusra, a szerkesztés és a megjelenés folyamata. Az 1955. augusztus 4-ei rövid levélen a keltezés napját Zolnai kétszer aláhúzta, és Tetzner aláírása alatt a következő indult, korántsem veszélytelen ceruzás rájegyzéseket tette a levél késedelmes kézbesítése miatt: „Érk. aug. 22.!\”, „Barom ÁVÓ!\”, „Juhszálló járó kultúra!” Zolnai fogalmazványai tanulságos adatokat tartalmaznak a köszöntő kötetben megjelent tanulmánya előzményeiről, keletkezési körülményeiről, a *Zeitschrift für Slawistik*ba szánt cikkéről¹⁶⁴ és a Tschirnhausról tervezett tanulmánykötetbe szánt dolgozatáról.¹⁶⁵ Az utolsó, 1958. november 28-án kelt, írógéppel írt Zolnai-levél egy mély részvétéről és empátiáról tanúszkodó kondoleáló levél indigós másolata Tetzner feleségéhez fiatalon elhunyt férje halála alkalmából.¹⁶⁶

A francia és német kutatók mellett a levelezés tanúsága szerint Zolnai kapcsolatban állt néhány olasz irodalomtörténésszel is. Közéjük tartozik a komparatista Vittorio Santoli, Friedrich Schlegel, Goethe, a német romantika és az olasz népköltészet kutatója, a *Rivista di letteratura moderne e comparate* társalapítója, akitől három levelet és két leve-

161 Ms. 4120/329. A négy fogalmazvány közül egyedül az Ms. 4120/330. számún szerepel utólag ceruzával ráírva Eduard Winter neve.

162 Béla ZOLNAI, „Ungarn und die Erforschung des Jansenismus” in *Deutsch-slawische Wechselfeitigkeits in sieben Jahrhunderten: Gesammelte Aufsätze [Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebracht]*, Hg. Joachim TETZNER, Stud. Hans Holm BIEFELDT, Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik 9, 107–156 (Berlin: Akademie-Verlag, 1956).

163 Ms. 4127/515–523; Ms. 4120/307–311.

164 Béla ZOLNAI, „Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Preßburg (Bratislava) für Ungarn und die slawischen Völker”, *Zeitschrift für Slawistik* 1, 3. sz. (1956): 103–108. DOI: 10.1524/sl.1956.1.14.433.

165 Béla ZOLNAI, „Über Frühaufklärung in Ungarn”, in *Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Hg. Eduard WINTER, Mitarb. N. A. FIGUROVSKIJ, G. HARIG usw., 154–176 (Berlin: Akademie-Verlag, 1960). A tanulmány különnyomatának szerzői dedikált példánya a BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtárában (jelzet: 12.101). A dedikáció szövege: „Az Akadémia Eötvös Könyvtárának / hálás emlékezéssel / Zolnai Béla / 1960 aug.” A tanulmány kéziratosa változata a hagyatékban: Ms. 4134/23.

166 Ms. 4120/311.

lezőlapot,¹⁶⁷ továbbá a Villon-kutató Italo Siciliano, akitől egy levelet őriz a hagyatéék.¹⁶⁸ Santoli 1926. március 14-én kelt levele olasz nyelvű és Szegeden íródott, az 1927–1928 között kelt többi küldemény francia nyelvű. Az 1927. szeptember 4-ei levélben Santoli *Critique du concept de mysticisme esthétique* című, a *Széphalom* számára küldött cikkéről kéri Zolnai véleményét, az 1928. január 20-ai levélben egy Adyról szóló cikk megírásához kér anyagot.¹⁶⁹

A levelezés nemzetközi része a kiragadott példák tanúsága szerint a hagyatéékban található más forrásokkal, így elsősorban a naplójegyzetekkel együtt kivételes lehetőséget kínál a szakmai kapcsolattörténet és rendszer megismerésére, nemzetközi tudományos hálózatok feltérképezésére és Zolnai munkássága külföldi hátterének megismerésére. Az 1940-es évek első felében Kolozsváron kialakult kapcsolatrendszer is elsősorban a levelezés segítségével lesz feltárható. A kapcsolattörténet átfogó kronologikus vizsgálata csak a teljes levelezés módszeres feldolgozása után lesz lehetséges.

Lektorjelentések

Mikes Kelemen összes művei Hopp Lajos által sajtó alá rendezett kritikai kiadása első három kötetének kéziratát irodalomtörténeti szempontból Zolnai Béla lektorálta,¹⁷⁰ aki ekkor már elmúlt hetvenéves. Az I. kötet 1966-ban a II. 1967-ben, a III. 1970-ben jelent meg, az utóbbi kötet megjelenését már nem érte meg. A *Törökországi leveleket* tartalmazó I. kötet rövidítésjegyzékében Hopp Lajos felsorolja Zolnai összes Mikes-tanulmányát, a keletkezéstörténeti részben többször hivatkozik Zolnai vonatkozó nézeteire.¹⁷¹ A tárgyi jegyzetek bevezetőjében utal Zolnai tanulmányára a francia levélműfajról és levélgyűjteményekről, a tárgyi jegyzetekben folyamatosan hivatkozza Zolnai megfigyeléseit, tanulmányait.¹⁷² A kötet *Néhány szó a kiadásról* című részében jelzi, a jegyzetekben számos esetben támaszkodott Zolnai „Mikes prózájával, stílusával, szépirói vonásaival kapcsolatos megfigyeléseire, amelyeket lektori jelentésében rögzített, és önzetlenül följajánlott a jegyzetek kiegészítéséhez.” Felhívja a figyelmet arra, „Zolnainak nem egy értékes – a tárgyi jegyzetek keretéből kikíváncozó – megjegyzése maradt feldolgozatlanul. Sok tanulságot nyújtó lektori jelentése az MTA Irodalomtörténeti Intézetének archívumában található.”¹⁷³ A kötet végén elhelyezett köszönetnyilvánításban Hopp megjegyzi, „[ö]nzetlen és értékes tanácsaikkal támogattak lektoraim, Zolnai

167 Ms. 4126/474–478.

168 Ms. 4126/504. A „rokonszenves Italo Siciliano” részt vett az 1939-es lyoni irodalomtörténeti kongresszuson, korábban Budapesten tanított. ZOLNAI, „Lyon, Párizs, Liége...”, 98.

169 Ms. 4126/476; Ms. 4126/478. Santolitól a *Széphalom* két írást közölt: V[ittorio]. SANTOLI, „Olasz idealizmus: Croce vallomásai”, *Széphalom* 1 (1927): 93–96; Vittorio SANTOLI, „A fascizmus filozófiai alapjai”, *Széphalom* 1 (1927), 184–189.

170 Nyelvész lektora mind a hat kötetnek Kelemen József volt.

171 MKÖM 1, 344, 380.

172 MKÖM 1, 400, 860 (Névmutató).

173 MKÖM 1, 372.

Béla, valamint Kelemen József, [...] A Mikes-kiadás megvalósításához nyújtott [így] eddigi szíves segítségükért ezúton mondok őszinte köszönetet.”¹⁷⁴

Zolnai Béla lektori jelentései a Mikes-kiadásról saját hagyatékában nem maradtak fenn, Hopp Lajos hagyatékában azonban megtalálható Hopp „Mikes családfa” című, tizenegy lap terjedelmű gépiratáról készített, két és fél lap terjedelmű lektori jelentése (a továbbiakban 1. sz. jelentés),¹⁷⁵ a *Törökországi levelekről* és jegyzeteiről készített, negyvenöt gépelt lap terjedelmű lektori jelentés (a továbbiakban 2. sz. jelentés)¹⁷⁶ és a Mikes kritikái kiadás *Mulatságos napok és más fordítások* című III. kötetének kéziratáról írt, két részből álló lektori jelentés (a továbbiakban 3. sz. jelentés).¹⁷⁷ A II. kötetről készített jelentés a Hopp-hagyaték jelenlegi rendezettségi állapotában nem található. A jelentésen nincs keltezés, de a szöveg utalásai alapján a keletkezési idő részben pontosítható. Az 1. sz. jelentés 30. pontjához fűzött megjegyzésben ez áll: „NB. Éppen a Magyar Nemzet mai számában olvasom (1961 jún. 17)”, az 52. ponthoz kapcsolt megjegyzés a következő: „NB. A Magyar Nemzet mai számában (1961 jún. 18) találok”. A jelentés tehát öt évvel a kritikái kiadás megjelenése előtt készült.

Az 1. sz. jelentés az I. kötet tárgyi jegyzeteiben található számos, rövidebb-hosszabb családtörténeti fejtegetés előzményéül szolgáló kéziratról készült, amelynek részletei jelentősen átdolgozott formában később beépültek a jegyzetekbe. A jelentésben hivatkozott családfa-rajz (7. pont) és táblázat (6. pont) nincsenek meg a kötetben. Zolnai gyakran érzelmi-indulati elemekkel tarkított megjegyzései¹⁷⁸ kiterjednek a kézirat helyesírási, központoszási és tipográfiai következetlenségeire, felsorolják a fogalmazás-

174 MKÖM 1, 831. Hopp Lajos a kritikái kiadás további kötetének jegyzeteiben is folyamatosan hivatkozik Zolnai Mikes-tanulmányaira. Jelzi azt is, mely pontokon lépett tovább az ő eredményeinél. Lásd pl. MKÖM 2, 933, 935.

175 „HOPP Lajos, »Mikes-családfa«. Zolnai lektori jelentése”. Gépirat dátum nélkül, Zolnai Béla autográf aláírásával, BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 17. doboz, kék dossziében. Hopp Lajos kívül ráírta a címet és a megjegyzést: „III. példány”. Tartozékai Hopp Lajos „Mikes családfa” című, részben kézzel számozott gépirata, a hozzá tartozó anyaggyűjtés, családfa-rajz, fénymásolatok, újságvivágások, feljegyzések. – Itt köszönöm meg Simon Zsuzsanna és Tóth Zsombor segítségét a lektori jelentések megtalálásában.

176 ZOLNAI Béla és HOPP Lajos: *Mikes Törökországi levelek és jegyzeteinek lektorálása*. Gépirat első példánya, a lektor autográf javításaival, dátum, aláírás nélkül. BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 18. doboz, a lektori jelentések dossziéjában. Ugyanitt találhatóak Kelemen József lektori jelentései, melyek közül az I. kötetről szóló első jelentés 1960. november 30-án kelt és 85 lap terjedelmű, a második jelentés 1962. szeptember 19-én kelt.

177 ZOLNAI Béla, „Mikes Kelemen összes művei III. kötetéről (»Mulatságos napok« és más fordítások)”. (3 lap) A 3. lapon Zolnai Béla neve gépirással, dátum nélkül. Folytatólagos lektori jelentés Mikes Kelemen Összes Művei kritikái kiadása III. kötetének tervezetéről. (16 lap) Indigóval készült másodpéldány, dátum, aláírás nélkül. Az 1. lap bal felső sarkában a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének pecsétje. BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma, Hopp Lajos hagyatéka, 18. doboz, a lektori jelentések dossziéjában. – A lektori jelentéseket az eredeti helyesírással idézem, az elütések javításával és az írógépen hiányzó ékezetek pótlásával.

178 Így pl. 1. pont: „A LEKTOR NEM ÍRÁSBELI DOLGOZATJAVÍTÓ.”; 4. pont: „A szöveg nincs megfogalmazva. Nem lehet javítani sem. Távirat-stílus!”; 8. pont: „Honnan tudja a szerző ezt a gyönyörű mesét, minden dokumentum nélkül?”; 12. pont: „Mit jelent ez a puffogó, kéjgáz-mondat: [...] A szerző gondolkodás nélkül ír le mondatokat.”

és stílusbeli hiányosságokat, utalnak a filológiai pontatlanságokra. Alaposságára utal, hogy a jelentés némely részét, a 30–44. pontokat és az 52. pontot piros vonallal megjelölte a lapszálon, és az első lap jobb felső sarkában kézzel ráírta: „Kérem megnézni a pirossal megjelölt részeket”. A legtöbb kritikai észrevételt Hopp messzemenően figyelembe vette a tárgyi jegyzetekben, majd később tovább dolgozott a témán, és harminc év múlva hosszú tanulmányban összegezte a Mikes-család történetére vonatkozó kutatásainak eredményeit.¹⁷⁹

A három lektori jelentés közül a legérdekesebb és legrészletesebb a 2. számú, amely a *Törökországi levelek* kiadásában található rövidítésjegyzéket és a tárgyi jegyzetek bevezetőjét érintő néhány általános megjegyzés után a levelek számozási rendjét követve tartalmazza a kritikai észrevételeket. A szövegben nincs utalás a keletkezés idejére, de Zolnai Madácsy Lászlóhoz írt két levelezőlapja alapján az idő pontosítható. Az 1961. október 4-ei lapon Zolnai így írt: „Tegnap itt volt Hopp Lajos és bemutatta a T[örökországi] L[evelek] jegyzetanyagát, amelyben a Te dissz[ertációd]at. is bedolgozta. Ha van valami új adatod, közöld velem!” Ugyanezen év december 12-én Mátraházáról ezt írta: „Épp a Hopp Mikes-kiadását lektorálom. Nekem és Neked való téma.”¹⁸⁰ Eszerint tehát a 2. számú jelentés 1961 végén, 1962 elején készült.

A jelentés bevezetőjében Zolnai fontos megjegyzést tesz, mely szerint földolgozatlan jegyzeteit, Mikes stílusáról gyűjtött anyagát átengedi a kiadás szerkesztőjének, „azzal a föltétellel, hogy fölhasználja azokat!” Kifejezetten kéri megjegyzései fölhasználását, és a szerkesztő diszkréciójára bizza, „ezt milyen formában közli a nyilvánossággal.” Az első lapra a cím alá Zolnai utólag kézzel odairta: „A nyomdakész kéziratot jó volna még egyszer átnézni.” A 158. levél jegyzetei kapcsán nyomtatékosan megjegyzi: „NB. Az egész jegyzetanyagot revideálni kell tipográfia, helyesírás és fogalmazás szempontjából! [N]em vállalom érte a felelősséget!!!” (42. lap) A 62. levélnél olvasható a következő megjegyzés: „Szeretnék minél előbb beszélni a szerzővel, ha csak telefonon is. Miket kibebítjük, ha ilyen mondatokat írunk róla.” (26. lap) A 117. levél kapcsán Zolnai megjegyzi: „Remélhető, hogy a R[ákóczi]. levele pontosan van másolva. Összeolvasandó. Az egészről szeretném átnézni a korrektúrát. Így nagy összevisszaság lehet az egészből.” (38. lap) Az idézett megjegyzések mutatják, Zolnainak maximális elvárásai voltak, és nagyon fontosnak tartotta a *Törökországi levelek* lehető legigényesebb kritikai kiadásának elkészítését. A jelentés megjegyzéseinek módszeres összevetése a kritikai kiadás tárgyi jegyzeteivel külön feladat, a továbbiakban csupán néhány példán mutatom be Zolnai lektori munkáját, a legapróbb részletre is kiterjedő figyelmét.

A megjegyzések kezdetben igen részletesek, levelenként átlagosan fél-másfél oldal terjedelműek, körülbelül a 90. levéltől kezdve azonban jóval rövidebbek. A tárgyi jegyzetekkel kapcsolatos általános elvárásait Zolnai a 129. levél jegyzetei kapcsán fogalmazta meg: „Általában mindent regisztrálni kell, ami M[ikes]. levelében tartalmi-

179 HOPP Lajos, „Mikes-családtörténet”, in *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta, Zsuzsanna és TÜSKÉS Gábor, 113–146 (Debrecen: Ethnica, 1992).

180 MADÁCSY, *Hommage à Madácsy...*, 32, 35.

lag vagy stílusbelileg érdekes és különös. A jegyzet célja kétféle: enciklopédikus és M[ikes]. írói arcképét jellemezni vele. Erre kérem a szerkesztőt, mindent vegyen észre, ha nem is hívom rá föl külön a figyelmet. Ebből a szempontból át kell olvasni még egyszer a leveleket!!!” (39. lap) A kritikai megjegyzések egyik csoportja a jegyzetek megfogalmazására,¹⁸¹ másik csoportja Mikes stílusának sajátosságaira vonatkozik, és újabb stíluspárhuzamokat közöl. Az utóbbiaknak csak egy része kapott helyet a tárgyi jegyzetekben, egy másik része bekerült Hopp Lajos különböző tanulmányaiba,¹⁸² egy harmadik rész felhasználatlan maradt. A 37. levélnél Zolnai megjegyzi: „Kiirom azokat a helyeket, amik stílus szempontjából megvizsgálandók lennének.”, és felsorolja a megfelelő szöveghelyeket. (20. lap)

Néhány jellegzetes példa a stílust érintő észrevételekre: „A ked levelét két eszten-deje vettem.’ Ez csak levélformula elhitétetés céljából. Mikes úgy tesz, mintha régebben már levelezett volna nénjével!” (1. levél, 2. lap) „Stílusfordulat, ügyes bevezetés: Lehetetlen hogy már ne szóljak a hereziszról.¹⁸³ ’E mind jó édes néném, de...’ Eleven figyelemkeltő stilizálás, kedély. A császár veres hintójának leírása: szemléletes, realisztikus. Sok humor van ebben. Erre mindenütt utalni kell. A kiadás teljes kommentárja legyen M[ikes]. szövegének. A lovak megöregedtek, a fehér szakállas kocsis pipál és füstöli a lovakat, hogy meg ne náthásodjanak. Petőfihez méltó ez a kép. [...] A levél végén kedves enyelgés a nénjével. Maga elé tudja képzelni és képzelgetni: azokban a kis kezecskékben. Szereti a nénjét. Ez kitűnő stílusformula és valóságelhitétető. Ne csak a föltételes módot vegyük észre, hanem a nyelvi formula mögött Mikes kedélyét, lelkiségét.” (2. levél, 3. lap) „Misszilis formula kitűnő és drámai is: ’épen akkor vettem a ked levelét, mikor lóra kellett ülnöm.’ ’Megmondjam, hová mentünk?’ Évődés, stílusfordulat.” (4. levél, 4. lap) „A ked kis szája...’ Hol vette Mikes ezt az évődő udvariasságot? Ilyen finoman társalogtak Erdélyben? A francia szalonok légköre, ahová M[ikes]. nem lépett be, de hallott róla és olvasmányaiból is értesült. Humor: 200 mély földnyire vagyok a házasságtól.” (4. levél, 5. lap) A stílusra vonatkozó nagyszámú megjegyzés mögött jól megragadható Zolnai felfogása, mely szerint a nyelvi, stílusbeli kifejezés árnyalatai számos esetben erkölcsi, vallási, teológiai és más finomságokat adnak vissza, felfogásbeli saját-

181 Így pl. „okoz neki helyett: Mikesnek. Neki csak ismert alanyra vonatkozhat. Magyarul tanítsam a szerzőt? Nem vagyunk bizalmas viszonyban Mikessel.” (1. levél, 3. lap) „A mondat nincs megfogalmazva, csak számoló cédulaként egymás mellé dobálva a részek.” (78. levél jegyzetei, 31. lap); „Mi ez? Így nem lehet fogalmazni. Hogy kerül ide Pouget, minden magyarázat nélkül? [Á]t kell fogalmazni az egészet.” (79. levél jegyzetei, 31. lap); „Nincs megfogalmazva, csak egybe van hányva.” (82. levél jegyzetei, 32. lap.); „Lehetetlen fogalmazás. [...] Nem lehet alanyok nélkül beszélni filológiában.” (63. levél jegyzetei, 27. lap).

182 Lásd pl. HOPP Lajos, „Mikes nyelve és stílusa”, in HOPP Lajos, *Mikes és világa*, 335–346, 510–511 (Bukarest: Kriterion, 1973); HOPP Lajos, „Utószó”, in MIKES Kelemen, *Művei*, kiad. HOPP Lajos, Magyar remekírók, 705–842 (Budapest: Szépirodalmi, 1978), 818–829.

183 A megjelent szövegben az idézett mondat: „lehetetlen hogy már. ne szollyak a kocsisról.”. MKÖM 1, 9, 17–18. sor. Eszerint Hopp a lektori jelentést követően javította az utolsó szó olvasatát.

tosságokat jeleznek, rejtett iróniát érzékeltetnek. Ha nem is túl gyakran, de a lektor néha elismerését is kifejezi a sajtó alá rendezőnek.¹⁸⁴

Figyelmet érdemelnek azok a megjegyzések, amelyek a *Törökországi levelek* egészére, egy részére vagy a mű keletkezésére, illetőleg Mikesre vonatkoznak. Így például a 41. levél kapcsán Zolnai közli a megfigyelést: „NB. Mikes a 41. levélig semmi históriát nem mondott el. Volt elég élménye.” (21. lap) A 39. levél kapcsán a következő megjegyzéseket teszi: „Mikes dicséri a nénje leveleit. Érthető précieux formula. Mikes fantáziája rögtön képeket alkot. [...] Mikest nem elégíti ki a próza. Gyakran versbe lendül. M[ikes]. beelét az európai pol[itikai]. helyzetbe. [...] Mikes a vallásosságban is demokrata.” (21. lap)

Számos, a lektorált kéziratban jegyzet nélkül maradt vagy elnagyoltan jegyzetelt szöveghely Zolnai megjegyzése, kérdése nyomán kapott jegyzetet.¹⁸⁵ Több példa található a lektori megjegyzések szó szerinti vagy kissé átfogalmazott átvételére a kritikai kiadás jegyzeteiben.¹⁸⁶ Többször előfordul az is, hogy Hopp megfogadja Zolnai javaslatát a kiemelésre, vagy kifejezést vesz át tőle.¹⁸⁷ Érthető módon nem mindig tudja megoldani a Zolnai által felvetett kérdést, nem teljesíti a maximalista elvárásokat.¹⁸⁸ A levelekbe illesztett történetek azonosítatlan forrásait firtató, Hopp által megválaszolatlanul

184 Így pl. „Jó a Tantaluszhoz fűzött jegyzet.” (3. levél, 4. lap) „Kitűnő a 27. sorhoz fűzött magyarázat.” (4. levél, 4. lap) „Gratulálok a Turenne levél forrásához!” (102. levél jegyzetei, 36. lap); „Jó a Mikes verséről irt jegyzet.” (77. levél, 31. lap).

185 Így pl. 26. levél, 3. sor (14. lap) vö. MKÖM 1, 465; 27. levél, 17. sor (15. lap) vö. MKÖM 1, 466; 175. levél (43. lap) vö. MKÖM 1., 747–750; 180. levél (43. lap) vö. MKÖM 1, 759–760; 184. levél (44. lap) vö. MKÖM 1, 766–769.

186 Így pl. 37. levél (19. lap): „Mikes meglepő, játékos fordulattal fejezi ki magát.” Vö. MKÖM 1, 488: „Mikes meglepő, játékos fordulattal fejezi ki magát.”; 52. levél (24. lap): „Egyébként a penitenciatartás fő janz[e-nista], téma volt, amiről Mikes sokat olvasott.” Vö. MKÖM 1, 525: „A penitenciatartás fő janzenista téma volt, Mikes olvashatott róla Rákóczi könyvtárában.”

187 Így pl. 121. levél (38. lap): „Mikes meggyónja bűnét R[ákóczi]-val szemben. Ez a gyónás lelki kényszer volt. Szent Ágoston légköre. Emberi történet ez, kiemelném. Egy regény részlete lehetne.” Vö. MKÖM 1, 688: „Mikes meghitt kitarulkozása, vallomása lelki kényszer. Rákóczi emlékét idézi. Emberi történet kitűnő előadásban, tele érzelemmel, minden mesterkéltséggel nélkül.”; 124. levél (38. lap): „R[ákóczi]. J[ózsef]. fölforgatja a fejedelem régi házi rendjét. Meg sem köszöni Mikes hű sáfárkodását. Erre utalnék. Élethű vonás.” Vö. MKÖM 1, 690: „Mikes a fejedelemfi cselekedeteit atyja tetteihez méri. Legjobban az udvari rendtartás elrontását fájlalja. [...] Meg sem köszönte Mikes hű sáfárkodását.”

188 Így pl. 28. levél (15. lap): „oda leszünk a tyukoknak: mit jelent ez?” Vö. MKÖM 1, 472, 43. sor; 41. levél (21. lap): „Megharagutt hermán: mit jelent? Nincs magyarázva.” Vö. MKÖM 1, 498, 5. sor; 41. levél (21. lap): „kiki a maga kádgáról dézmál. [...] Nincs magyarázva a közmondás értelme. Nem elég Szilyt idézni.” Vö. MKÖM 1, 500, 44. sor; 65. levél (27. lap): „A tengerbe-köpést honnan vette Mikes? Hol olvasta?” Vö. MKÖM 1, 570, 10. sor; 71. levél (29. lap): [Fleury lehetséges forrásként említett műve kapcsán:] „Ezt a francia munkát látta Hopp Lajos? Mért nem idézi a könyvtári jelzését? Itt igen fontos megjelölni magát a példányt, amelynek alapján dolgozunk.” Vö. MKÖM 1, 581 [nincs példányjelölés]. 73. levél (29. lap): „A Bandello-szöveget melyik kiadásból idézzük? Jelezni kell. [...] A Heptameron-kiadást is jelezni kell, még ha nem is a legjobb helyről idézzük. Itt is ki kell választani a legjobb kiadást. Tudom, hogy ez ma esetleg lehetetlen, de filológiai kötelesség.” Vö. MKÖM 1, 586–589 [nincs kiadásjelölés].

hagyott kérdések egy részére az újabb kutatás talált választ.¹⁸⁹ A 145. levélben Zolnai kiemeli és kommentál egy, a korábbi kutatásban figyelmen kívül hagyott szövegrészt, de Hopp nem fűz hozzá jegyzetet.¹⁹⁰ A 139. levél jegyzeteinél Zolnai javaslatot tesz a török szavak jegyzékbe foglalására, Hopp azonban más megoldást választ, és a török szóanyag új módszerű feldolgozását a jegyzetek elején külön indokolja.¹⁹¹ A 163. levél jegyzeteiben Zolnai egy apró, de rá jellemző törlést javasol, amit Hopp végrehajtott.¹⁹² A jelentés gépirata tele van jórészt Hopp Lajostól származó aláhúzásokkal, lapszéli jelzésekkel, szavak és szövegrészek keretbe foglalásával, ami mutatja, igyekezett minden tőle telhetőt megtenni a kritikai megjegyzések érvényesítésére.

A kritikai kiadás *Mulatságos napok és más fordítások* című, III. kötetére vonatkozó 3. sz. lektori jelentésen nincs dátum, de az első rész bevezetője utal arra, hogy az I. és II. kötet lektorálása közben és azután Zolnai megbeszéléseket folytatott Hopp Lajossal a további kötetek rendszeréről, szövegközléséről, jegyzetelési módszeréről és a kiadás további munkálatairól. Jelzi, Hopp a fölmerült kérdéseket Zolnaival 1963-tól folyamatosan tisztázva, tanácsait kikérve és fölhasználva készítette el a III. kötet kéziratát.¹⁹³ A második rész első mondata hivatkozik a jelentés első részére, melynek dátumát utólag 1965. július 28-ában jelöli meg. A második rész keletkezése e dátum és a korábban említett szempontok figyelembevételével hozzávetőlegesen 1966–1968 közé datálható. A jelentés gépirata jóval áttekinthetőbb az előzőekénél, s minden valószerűség szerint hivatásos gépíró készítette. Az első, rövidebb rész a szövegközlés és a szövegjegyzetek kéziratáról mond összegző véleményt, a második, hosszabb rész a tárgyi jegyzetek és a hozzájuk tartozó bevezető kéziratával foglalkozik. Az első rész első bekezdése kifejezetten utal a lektor és a sajtó alá rendező között több éven át tartó, szoros munkakapcsolatra (1. lap).

Zolnai hangsúlyozza, „[a] gazdag szövegcritikai jegyzetanyag a főszöveggel együtt bő forrásává válik a Mikes nyelvél és írásmódjával kapcsolatos stilisztikai és nyelvészeti vizsgálatoknak.” Helyesli, hogy „a szövegcritikai jegyzetek ugyanolyan tömörek, gondosak és aprólékosak, amint az első két kötetben voltak” (2. lap). Jelzi, a terjedelmes tárgyi jegyzetanyag aprólékos lektorálására már nem vállalkozhatott, de tanácsaival igyekezett segíteni a szerkesztő munkáját. Kiemeli, „[a] keletkezéstörténeti részben Hopp tanácsaim alapján teljes egészében feldolgozta a kötetbe került fordításokra vo-

189 Így pl. 204. levél (45. lap): [a lóra ülő thesszalónikai úri asszony történetéhez] „Honnan van ez a történet?” Vö. MKÖM 1, 794, Tüskés Gábor, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 483–507, 494–497; 77. levél (31. lap): [a fogságba esett francia ifjú története] „Az elbeszélés forrása. Legalább nevezni kellene az elbeszélést. Miről szól?” Vö. MKÖM 1, 600: „Az elbeszélés forrása még ismeretlen.” Tüskés, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek...”, 499–502.

190 145. levél (40. lap): „Fontos kijelentés M[ikes]. részéről: fűsthöz hasonló okból elhagytuk hazánkat. M[ikes]. kezd kiábrándulni az egész bujdosásból. Ezt Thalyék eddig elhallgatták. A császár csak ígér. A jegyzet legyen olvasmány és lelki kommentár is, ne csak adathalmaz. Mikes csak azért bujdosik, mert igen szerette az öreg fejedelmet.” Vö. MKÖM 1, 712–714.

191 132. levél (29. lap): „Az sem lenne rossz a török szavaknak egy jegyzékét tenni a végére és erre mindjárt a jegyzetek elején fölhívni a figyelmet.” Vö. MKÖM 1, 394–399.

192 163. levél (42. lap): „Szellemtörténet törlendő.” Vö. MKÖM 1, 729–730 [a kifejezés nem fordul elő].

193 Hopp Lajostól öt levél található Zolnai Bélához a hagyatékban. Ms. 4124/148–152.

natkozó lényeges szakirodalmat, számos ponton továbbítve a fordításokkal kapcsolatos kutatást.” Örvendetesnek tartja, hogy Hopp Lajosnak lehetősége nyílt franciaországi kutatásokra, melyek során kézbe vette a fordítások forrásait, megállapította a kiadások sorrendjét, szövegösszevetéseket végzett, és „legtöbb esetben” meghatározta a Mikes által használt kiadást (2. lap). Megjegyzi, a korlátozott terjedelem miatt csak keveset lehetett idézni a forrásokból, „bár hasznos lett volna [...] többet idézni, hogy a kiadás minél szélesebb vizsgálódási alapot nyújtson Mikes fordítói módszerének tanulmányozásához is.” Hozzáfüzi, „[a] tárgyi jegyzetekben Hopp állandóan igyekezett szem előtt tartani a fordítások és a Törökországi levelek tárgyi, szellemi, nyelvi stb. összefüggéseit, oly módon, ahogy korábban megbeszéléseinken magam is javasoltam.” Az utolsó bekezdésben Zolnai „négy kötetű összevont sorozat”-ot említ, ami jelzi a kritikai kiadás koncepciójának módosulását a munka során.

A „Folytatólagos lektori jelentés” arról tanúskodik, hogy a jelentés első részének állításával szemben később Zolnai mégis vállalkozott a tárgyi jegyzetek lektorálására. Ez a jelentés kevésbé részletes a *Törökországi levelek* tárgyi jegyzeteiről szólónál, aminek fő oka a sajtó alá rendező és a lektor között időközben kialakult szoros együttműködésben, valamint a főszöveg és a tárgyi jegyzetek eltérő arányában keresendő. A hangvétel itt jóval kevésbé szenvedélyes. Zolnai jelzi, a lektorált kéziratrészt „még mindig nem a véglegesnek szánt anyagot tartalmazza”: két fordítás jegyzeteiből hiányzik az összevétel a francia szöveggel, mivel a sajtó alá rendező nem kapta meg a megfelelő kiadványt a kézirat leadásáig. Indokoltnak tartja, hogy a kötetben található öt mű közül a *Mulatságos napok* „szó- és kifejezéskecskére, nyelvtani szerkezeteire vonatkozó megjegyzések a leg részletesebbek.” Kiemeli, Hopp Lajos „ebben a kötetben is különös gondot fordít a Mikes nyelvében tükröződő fogalmi, tárgy- és fogalomtörténeti részletekre [...]; a fontosabb nyelvtani sajátságok rögzítésére [...]. Éberon figyelni [...] a társadalomkritika jelentkezését. [...] Igyekszik rámutatni Mikes személyes állásfoglalásának nyomaira [...]. Gondosan mérlegeli egyes részletkérdéseknek a törökországi leveleskönyvben való jelentkezését, vagy ismételt felbukkanását. Így ezek a jegyzetek további útmutatásul is szolgálnak a [...] leveleskönyv elemzéséhez.” (2. lap). Zolnai jelzi, részletes megjegyzéseit ceruzával bejegyezte a gépirat megfelelő helyeire, a továbbiakban ezek közül csak a fontosabbakat emeli ki.

Ennyiből is látható, élete utolsó évtizedében Zolnai Béla tevékenyen részt vett a Mikes kritikai kiadás munkálataiban, folyamatosan figyelemmel kísérte, segítette és értékelte a sajtó alá rendező munkáját. A lektori jelentésekből kibontakozó kép nem kisebbíti Hopp Lajos érdemeit, ugyanakkor mutatja, Zolnai megjelent tanulmányain kívül is nagymértékben hozzájárult a kritikai kiadás színvonalának emeléséhez. Bár a kiadás további három kötetét már nem lektorálhatta, az első három kötethez nyújtott támogatása és a sajtó alá rendezővel megosztott ismeretei, kritikai megjegyzései közvetve beépültek azokba is. Elősegítették Hopp Lajos látásmódjának és munkamódszerének differenciálódását, biztosították a vállalkozás egyenletes minőségét, és hozzájárultak annak időállóságához.

A hagyatéknak jelentős részét teszik ki Zolnai szakmai tárgyú kéziratai. Ezekben belül külön csoportot alkotnak a janzenizmusra vonatkozó írások. A *magyar biedermeier* (1940) című Zolnai-könyvet vizsgálva Miskolczi Ambrus megjegyezte, „Zolnai Béla hatalmas monográfiát írt a magyarországi janzenizmusról, amely kéziratban maradt, de megjelentetése ma is időszerű.”¹⁹⁴ Jelzetet nem közölt, de nagy valószínűséggel arra a kézírattári feldolgozás során három részre osztott gépiratra gondolt, melynek eredeti címe „A magyar janzenizmus története”.¹⁹⁵ A számos autográf javítást és lapszéli megjegyzést tartalmazó, többszöri átdolgozás nyomait mutató, befejezetlen kézirat az 1930-as évek végén és az 1940-es évek első felében készülhetett. Összterjedelmét a nehezen áttekinthető lapszámozás és bizonyos részek hiánya miatt nem könnyű megállapítani; mindent összevéve a terjedelem kb. 600 (!) lapra tehető.¹⁹⁶

A Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényéből vett mottó a címlapon az eleve elrendelés gondolatára utal: „rájöttem arra, hogy az életben nincs véletlen, hanem minden törvényszerű rendeltetés” [...] „I., 1931: 11.” Az 1. lapon ugyanaz a Boccaccio Dante-kommentárjából vett idézet a mottó, mint a „Le jansénisme en Hongrie” című, ez után ismertető franciá nyelvű tanulmány-kezdemény gépiratán. A kézirat fejezetekre és alfejezetekre tagolt, az alfejezeteken belül csillagok jelzik a további felosztást. Minden fejezet és alfejezet élén további mottók állnak. A kézirat Zolnainak *A janzenizmus kutatása Középeurópában* című, 1944-ben Kolozsváron megjelent könyvének a párdarabja, annak egyenes folytatása. A könyv címlapján az „I. kötet” megjelölés és a könyv végén Zolnai „Megjegyzés”-e kifejezetten utal a tervezett folytatásra.¹⁹⁷

A kéziratot Zolnai összesen tíz fejezetre tagolta. Az I-II. és a IV. fejezet összegzi Zolnai janzenizmus és irodalom kapcsolatával, Rákóczi és Mikes janzenizmusával kapcsolatos korábbi kutatásait (I-IV. fejezet). Az V-VII. fejezet jelentős átfedéseket és szövegegyezéseket mutat az 1944-es könyvben a janzenista eszmék nemzetközi közvetítését és Ignaz Aurelius Feßler munkásságának janzenista vonatkozásait tárgyaló I-VI. fejezettel. A III. és a VIII. fejezet, továbbá a VIII. fejezet jegyzetanyaga hiányzik a kéziratból. A kézirat IX-X. fejezete a legérdekesebb: ezek mintegy folytatásai a könyv VII. és VIII. fejezetének, amelyek a Dunántúl katolikus egyházi központjainak és Pozsony janzenista műveltségének kapcsolatait vették számba. A kézirat IX-X. fejezete nagy-

194 MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 44.

195 Ms. 4139/1-3. A kézírattári cédulakatalógusban „A gallikanizmus. A janzenizmus magyarországi történetéhez. 193? [...]” Ms. 4138/184. – Ms. 4139/1-3. két, különböző kéziratot összevonó megjelölés található.

196 A legmagasabb lapszám 533., de az 533. lap után a számozás visszaugrik 523-ra, és az 523-526 közti lapszámok kétszer szerepelnek. Ehhez járul, hogy számos helyen per a, b, c, d lapszámok találhatók. A 117. laptól a 190. lapig terjedő szövegrész hiányzik. A kézirat 273. laptól a 307. lapig terjedő részében Zolnai átsátozta vagy javította az írógéppel írt eredeti lapszámozást, és 1-től 51-ig kézzel újraszámozta a lapokat. A *Bevezetés* és az I-VII. fejezet jegyzetanyaga az újrakezdődő lapszámozás miatt további 74, a befejezetlen X. fejezet további 18 lapot tesz ki.

197 „A rendkívüli viszonyok miatt egyelőre könyvem első kötetének csak nyolc fejezete jelenhetik meg. A névmutató a kötet befejező részének végén lesz. A második kötet kiadása későbbi időpontra marad. Kolozsvár, 1944. szeptember 28. Zolnai Béla.” ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása Középeurópában...*, 188.

részt új, korábban közöletlen eredményeket tartalmaz, mindenekelőtt a nagyszombati, továbbá a kassai és az egri janzenista vonatkozású kiadványok feldolgozásával. Anyagukat nagyrészt kronologikus rendbe állított bibliográfiai tételek és azok különböző részletességű kommentárjai alkotják, összterjedelmük mintegy 190 lapot tesz ki.

A jegyzetek részben a szöveg közé beírva, részben az adott fejezet után, legnagyobb-részt azonban elkülönítve, fejezetenként újra kezdődő számozással találhatók. A *Bevezetés* és az I–VII. fejezet külön jelzettel kapott jegyzetanyaga¹⁹⁸ a kézirat jelen állapotában beékelődik a IX. és az ugyancsak külön jelzeten található X. fejezet közé.¹⁹⁹ A befejezetlen X. fejezet a kézirat többi részétől eltérően első fogalmazvány. Ezt Zolnai végig kézzel, tollal írta kitépelt noteszlapokra, a jegyzeteket beírta a szöveg közé. A bevezető rész után az egri nyomtatványok bibliográfiai adatai következnek, kronologikus rendben, kommentár nélkül, az időrend többször újra kezdődik. A munka befejezetlenségét húzzák alá az elvégzendő feladatokra és a tervezett átszerkesztésre utaló lapszéli megjegyzések,²⁰⁰ a piros ceruzával áthúzott szövegrészek,²⁰¹ az utólag kézzel beírt alfejezetcímek²⁰² és az „olló-ragasztó” technika alkalmazása.²⁰³ A munka hosszabb idő után végzett, nehéznek bizonyult revízióját jelzi egy rövidített bibliográfiai utalás mellé utólag beírt megjegyzés: „mi ez? Már elfelejtettem.”²⁰⁴ Annak eldöntéséhez, hogy a kézirat vagy annak egy része milyen formában hasznosítható a kutatás számára, további vizsgálat szükséges.

A második janzenista tárgyú kézirat a „Le jansénisme en Hongrie” című francia nyelvű tanulmány-kezdemény 117+9 lap terjedelmű gépirata, a szerző és Henri Grenet javításaival, továbbá Zolnainak a további kidolgozásra utaló magyar nyelvű megjegyzéseivel.²⁰⁵ Ez a kézirat sem teljes, mivel a 44. laptól a 99. lapig terjedő rész hiányzik; a [9/a]. lap után a lapszámozás újrakezdődik. A szövegben nincs nyom arra, pontosan mikor készült a munka, a vonatkozó katalóguscédulán az „194” bizonytalan datálás olvasható. Zolnai ilyen című tanulmányának megjelenéséről nincs tudomásom, Benkő László jegyzékében sem szerepel. Ugyanakkor a *Revue des études hongroises finno-ougriennes* 1926-os évfolyamának borítóján a közlésre váró dolgozatok felsorolásában olvasható ez a cím Zolnai neve alatt. Ugyanígy az előkészületben lévő munkák között megtalálható a cím Zolnai nevével együtt az *Études Françaises* című, Szegeden kiadott disszertációsorozat 1931. évi kötetének borítóján, kiegészítve az „1717–1826” pontosítás-

198 Ms. 4139/2.

199 Ms. 4139/3.

200 Így pl. „Ezt összevetni a Mikes-fejezettel!” (38. lap), „NB! Itt lehetne szólni Mikes irodalomellenes föl-f[ogásáról].” (202. lap), „Itt beszúrni Zsoldos / Gálos / Bayle” (222. lap), „- Megnézendő volna még a köv[etkező]. munka: [...]” (380. lap), „Ezt meg kellene nézni!” (518. lap).

201 Így pl. a 252. laptól.

202 Így pl. az 518–524. lapon.

203 Így pl. 385–387. lapon.

204 A bibliográfiai utalás: „Hoefer, VI, 40.” (435. lap).

205 Ms. 4132/6. Így pl. „Itt beszúrni: 1.) Colonia véleményét Grosbois-ról, 2.) Relation 1739, 3.) Nehéz elképzelni, hogy erről mind nem tudott.” (7. lap); „Ide még beszúrni!” (14. lap); „(Itt beszúrni az új dolgokat és a cenzúra aktáit.)” (17. lap).

sal. Eszerint Zolnai a 20-as évek végén, 30-as évek elején tervezte a dolgozat megjelenését, a közlés azonban ismeretlen ok miatt elmaradt.

A kézirat címlapján a cím után az Introduction tartalmának rövid kivonata („*Ses origines françaises. – Ses relations avec les Pays-Bas et l’Italie. – Son affinité au jansénisme Viennois.*”) és – mottóként – egy Boccaccio Dante-kommentárjából vett idézet olvasható.²⁰⁶ A kéziratot Zolnai címmel ellátott fejezetekre, azon belül kisebb egységekre tagolta. Felépítése a következő:

	Lapszám
Introduction [a címlap és a szöveg utólag, kisebb méretű lapokra írva]	1
Les débuts du jansénisme hongrois: Grosbois	9
Jansénisme et quietisme [kéziratost betoldás címszavakkal, nevekkel]	[9/a]
Le jansénisme en Hongrie	1
1. Grosbois	3
2. La bibliothèque janséniste de Rodosto	7
3. Le jansénisme du prince Rákóczi	14
a) Les accusations de jansénisme	14
b) Loyalisme de Rákóczi	17
c) L’ermite de Grosbois et de Rodosto	19
d) Propositions jansénistes	24
e) Retour au loyalisme ou figurisme?	28
4. Un émule de Rákóczi : Clément Mikes	32
a) Le joyeux philosophe	32
b) Traductions jansénistes	36
c) Fatalisme	38
[hiány a gépiratban]	[44–49]
Fessler	100
1. Ses pérégrinations	100
2. Le disciple de Saint-Augustin	104
3. Propositions jansénistes	109
[Összegzés; a 116-os lapszám kétszer szerepel]	116–117

A kézirat tematikus kapcsolatot mutat Zolnai 1936–1942 között megjelent három francia nyelvű Rákóczi-tanulmányával,²⁰⁷ *A janzenizmus európai útja* című 1933-ban meg-

206 „E perchè ne’ lor versi parlavano delle cose divine, furono appellati non solamente Poeti ma Teologi: e per le opere di costoro, dice Aristotile, che i primi, che teologizzarono, furono i Poeti. Boccace, Commentaire de Dante.” [És mivel verseikben isteni dolgokról beszéltek, nemcsak költőknek, hanem teológusoknak is nevezték őket: ezek műveire pedig – mondja Arisztotelész –, hogy az elsők, akik teologizáltak, a költők voltak.] Vö. BOCCACCIO, *Il commento sopra la Commedia di Dante Alighieri di Giovanni Boccaccio nuovamente corretto sopra un testo a penna*, 3 voll. (Firenze: Ig. Moutier, 1831), 1:45.

207 Béla ZOLNAI, „Un écrivain français du XVIIIe siècle: le prince François II Rákóczi”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 54 (1936): 132–139, Béla ZOLNAI, „Rákóczi et le royaume national”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 66

jelent dolgozatával,²⁰⁸ a közép-európai janzenizmus kutatásáról az 1938-as zürichi konferencián tartott francia nyelvű előadásával,²⁰⁹ továbbá *A janzenizmus kutatása Középeurópában* című, említett könyvének és 1956-ban megjelent német nyelvű janzenizmus-tanulmányának²¹⁰ némely részletével. A kézirat különböző részei nagy valószínűséggel eltérő időben keletkeztek, és Zolnai e témával kapcsolatos kutatásainak további kidolgozásra ítélt, köztes állapotát tükrözik.

A janzenizmussal kapcsolatos harmadik, ugyancsak hiányos és befejezetlen kézirat címe „Recherches sur le jansénisme européen”, összterjedelme 118 lap.²¹¹ Zolnai noteszból kitépett, kockás lapokra tollal írta és gépelte, francia és magyar nyelven; részben korábbi írások felhasználásával, kézzel és írógéppel írt szövegrészek felragasztásával állította össze. A lapszámozás részenként újrakezdődik. A kéziratot védő első borító-tábla jobb felső sarkába felírta: „Zolnai Béla Szeged Hongrie.”, középen a „JANSÉNISME francia szöveg” megjegyzés. A címlapon feltüntette a fejezetek címét, amely szerint a teljes munka eredetileg hét fejezetből állt, vagy terv szerint ennyiből állt volna, az 5., 6. és 7. fejezet azonban hiányzik. A címlapon olvasható fejezetcímek a következők (zárójelben a meglévő fejezetek lapszámával):

- 1) Un centre oublié de l'opposition : les Camaldules de Grosbois (1-24)
- 2) Le prince Rákóczi, disciple de Grosbois (1-51)
- 3) Clément Mikes et ses Lettres de Turquie (1-16)
- 4) Le rôle des Pays-Bas (1-17)
- 5) La réception du jansénisme en Allemagne
- 6) Relations italo-autrichiennes
- 7) Vienne

Az 1. és a 4. fejezet alapszövege magyar, a 2. és 3. fejezeté francia. A szövegbeli fejezetcímek apró eltérésekkel variálják a címlapon megadott címeket. A szöveg pontos forráshivatkozásokat, számos idézetet, utólagos betoldást, jegyzetet, kérdést és feladatki-jelölést tartalmaz.²¹² Az 1. fejezet utolsó mondata például a következő: „A kamalduliak története megérdemelné a janzenizmus szempontjából, hogy valaki foglalkozzék vele.” (24. lap). A betoldások néha a lapok hátoldalán kaptak helyet. A 2. fejezet szövege végig „keresztbe” van írva, illetőleg felragasztva a gépelt szövegrészek szélessége és a papírlapok formátuma miatt. A 3. fejezet elejére utólag beillesztett utalás Zolnai két, 1930-

(1942): 13–20, Béla ZOLNAI, „François Rákóczi: l'allure de la vie au temps du Baroque”, *Nouvelle Revue de Hongrie* 67 (1942): 313–322.

208 ZOLNAI Béla, „A janzenizmus európai útja”, *Minerva* 12 (1933): 178–218. Klny. is.

209 Lásd alább.

210 ZOLNAI Béla, „Ungarn und die Erforschung des Jansenismus...”

211 Ms. 4139/4.

212 Az utóbbiakra néhány példa: „Megnézni Bremond-t!!” (1. fejezet, 4. lap); „NB! Ezzel szerződött Rákóczi? Pillias-t megnézni.” (1. fejezet, 6. lap)

ban és 1935-ben megjelent tanulmányát említi,²¹³ a kéziratnak ez a része tehát biztosan 1935 után készült. Ugyanez a fejezet magyar nyelvű szedési utasításokat is tartalmaz,²¹⁴ ami jelzi, Zolnai kiadásra szánta a munkát. Feltételezhető, hogy a jelenleg hiányzó három fejezetet kiemelte a kéziratból, és másutt használta fel.

Az utóbbi kézirat 4., 5., 6. és 7. fejezetének címe tartalmilag azonos Zolnai *A jansenismus európai útja* című, említett tanulmányának fejezetcímeivel („1. Belgium és Hollandia”; „2. Németország”; „3. Itália”; „4. Bécs”), és több párhuzamot, helyenként egyezést mutat a hagyatéék negyedik jansenista vonatkozású dokumentumával, Zolnai 1938-ban a zürichi nemzetközi kongresszuson tartott előadásának kéziratával.²¹⁵ A „L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe Centrale” című előadás-kéziratot Zolnai végig kézzel, számozott lapokra írta, a terjedelem 32 lap. Az utolsó lapon a szöveg alá feljegyezte az előadás időpontját: „1938. szept. 2. d. e. 11.” A kézirat különlegessége, hogy a szöveget Zolnai gondosan, jól olvashatóan, végig két hasábian írta, amelyeket középen hullámos piros vonallal elválasztott egymástól. Az íráskép érzékelteti a mondatok tagolását az élő beszédben, a hangsúlyos szavakat aláhúzás jelöli. A szövegben több utólagos ceruzás betoldás található. A kézirat 1. lapjának hátlapján Zolnai címszavas jegyzetei olvashatók magyar és francia nyelven, melyek az előadás után feltett kérdésekkel állhatnak kapcsolatban.²¹⁶ A kéziratot fejezetekre tagolta, melyek címei a következők (zárójelben a lapszámokkal):

[Introduction] (1-3)

I. Les Pays-Bas et leur rôle intermédiaire (3-5)

II. Allemagne (5-10)

III. Italie (10-12)

IV. Vienne (12-20)

V. Le rayonnement de Vienne [utólag beírva: Prague / Zagreb] (20)

VI. Hongrie (20-32)

Az V. fejezetet Zolnai nem fejt ki: egyetlen mondatban utal a kongresszusi aktákban megjelent szövegére²¹⁷ és a kérdésben sokkal illetékesebb Eduard Winter e témával

213 „* cf. encore nos études sur Mikes dans la Nouvelle Revue de Hongrie (1935, p. 360) et dans la revue hongroise Minerva (1930).” (1. lap).

214 „Beljebb petit” (15, 22. lap).

215 Ms. 4137/7.

216 „Sok új / Mi a definíciója? / Certaine limitation. / Hist. des gibelins. / Abusif d'appeler janséniste / Köszönöm”

217 Béla ZOLNAI, „L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe centrale”, in *Actes du VIIIe Congrès international des sciences historiques Zurich*, éd. Comité Internationale des Sciences Historiques, 420-425 (Paris: Presses Universitaires de France, 1938). A tanulmány különnyomatának bekötött példánya Zolnai Béla kéziratok kiegészítéseivel saját könyvtárából: MTA KIK 474.714. A Bibliothèque nationale de France online-katalógusa Zolnaitól összesen tizenhat dokumentumot tart nyilván, köztük ezt a tételt.

kapcsolatos előadására.²¹⁸ Az előző tanulmánykézirat és az előadás-kézirat fejezetei jól megfeleltethetők egymásnak: az előbbi 4., 5., 6., és 7. fejezete az utóbbi I., II., III., IV. és V. fejezetével, az előbbi 1., 2. és 3. fejezete az utóbbi VI. fejezetével állítható párhuzamba. Az előadáskézirat lényegében összegzi a két másik kézirat tartalmának jelentős részét, miközben a nemzetközi kutatás számára is jól értelmezhető szerkezetbe és összefüggésrendszerbe helyezi azt.

Az előadáskézirat és a kongresszusi aktákban megjelent változat gondolatmenete, felépítése azonos, beleértve a fejezetcímeket és a fejezetszámozást, eltekintve az I. fejezet címében található apró fogalmazásbeli eltéréstől. Az előadáskézirat és a nyomtatott szöveg néhány ponton kölcsönösen kiegészítik egymást. A nyomtatott változatban hiányzik a kézirat bevezetője, a római számmal jelölt fejezeteket egy-egy bekezdés alkotja. A IV., bécsi fejezet jóval részletesebb az előadáskéziratban, míg a Bécs kisugárzását tárgyaló V. fejezet kifejtése csak a nyomtatott változatban van meg, a kézirat vonatkozó utalásának megfelelően. Mindkét változatban a Magyarországgal kapcsolatos VI. fejezet a leghosszabb, melynek törzsanyaga nagyrészt azonos. Ez a fejezet a kéziratban három részre tagolt, míg a nyomtatott változatban hét pontra, azon belül az 1. pont három, az 5. pont hat alpontra tagolódik, de a 3. pont hiányzik. A három rész közül a nyomtatott változat csak az első, jórészt Rákóczi-ra vonatkozó részt fejti ki részletesen, a második rész csak a témaköröket sorolja fel tizenkét pontban, az összegző és kutatási feladatokat kijelölő harmadik rész itt teljes egészében hiányzik. A nyomtatott változat rendszerint tömörebb, mivel a kézirat figyelembe veszi a szóbeli előadás követelményeit, és helyenként bővebb az előbbinél. A lényegi részek többnyire szó szerint azonosak, ugyanakkor a kéziratban felsorolt bibliográfiai adatok egy része nincs meg a nyomtatott változatban. Az utóbbi gyakran csak neveket sorol fel zárójelben ott, ahol az előadás-szöveg néhány szóval vagy mondattal kontextualizálja azokat. A kéziratban van néhány bibliográfiai utalás, melyek jórészt hiányoznak a nyomtatott szövegben. A kézirat néha pontokra tagolt ott is, ahol a nyomtatott változat folyó szöveget ad. A nyomtatott változat különnyomatának szerzői példányába Zolnai üres lapokat kötött, melyekre számos kéziratot kiegészítést írt. A kiegészítések túlnyomó többségét új források bibliográfiai adatai teszik ki, kisebbrészt a szakirodalom, nagyjából a tiltott könyvek 1776-ban Bécsben kiadott jegyzéke alapján. Zolnai rendszerint jelezte azt is, melyik fontos szakirodalom nem említi a felsorolt tételeket, illetőleg hol ellenőrzendő az előfordulásuk.

A janzenista tematikával szorosan összefügg Zolnainak „A gallikanizmus visszhangjai” című, javítások nélküli, 46 gépelt lap terjedelmű kézírata.²¹⁹ A szöveg nagyrészt azonos *A gallikanizmus magyarországi visszhangja* (Budapest, 1935) című Zolnai-tanulmány I-III. részének szövegével, a III. fejezet vége és a megjelent változat IV-IX. fejezete, azaz a 18. nyomtatott laptól a 45. lapig terjedő nagyobbik rész azonban hiány-

218 „Je passe ce chap. / en me référant / au texte publié / dans les Communications / du Congrès - / d'autant plus / que nous avons / le plaisir / d'entendre M. Winter / sur ce sujet / un spécialiste / de cette question / beaucoup plus / autorisé / que moi / de parler...” (20. lap).

219 Ms. 4138/184.

zik. A kézirat helyenként kissé bővebb a nyomtatványnál, a jegyzetek száma több, mint a megjelent változatban, és néha tartalmuk is részletesebb. A bibliográfiai adatok a szöveg közé beírt, számozás nélküli jegyzetekben találhatóak rövidített formában; ugyanitt több utalás van az elvégzendő tennivalókra.

A bemutatott kéziratok jelzik a téma feldolgozásának különböző szintjeit, fokozatait, nyelvi változatait és időbeli alakulását, egyben mutatják Zolnai tudatos törekvését a közép-európai régió bekapcsolására a nemzetközi janzenizmus-kutatásba a két világháború közti időszakban. A kéziratok többségének máig közöletlen, illetőleg részletesebben kidolgozni tervezett egységei is vannak. Az elsőként bemutatott kézirat jelzi, Zolnai törekedett a janzenizmussal kapcsolatos eredményeinek szintetizálására, a kísérlet azonban befejezetlen maradt. A kéziratok felvetik a kérdést, a II. világháborún, a háború után gyökeresen megváltozott politikai helyzeten és a francia szakmai kapcsolatok egy részének lazulásán vagy megszűnésén kívül mi volt az oka annak, hogy bár Zolnai kétszer is megpróbálta francia nyelven kidolgozni a közép-európai janzenizmussal kapcsolatos eredményeit, korai francia nyelvű Rákóczi-tanulmányaitól, az 1938-as zürichi előadástól és annak nyomtatott változatától eltekintve 1944-ben magyarul, majd 1956-ban németül publikált a témában.²²⁰

Azt, hogy Zolnai tervezte 1942-ben megjelent Rákóczi-könyvének²²¹ francia nyelvű adaptációját, egy, a könyv korrektúra íveinek felhasználásával és jelentős kiegészítéssel összeállított kézirat tanúsítja.²²² A 248 lap terjedelmű, folyamatos lapszámozással ellátott, magyar és francia nyelvű kéziratot kisebb részben írógéppel és tollal írt kitépelt noteszlapokból, nagyobb részben a kiválasztott és nagyszámú javítással, kiegészítéssel és törléssel ellátott korrektúra ívekből állította össze. Az „olló-ragasztó” technikát itt is alkalmazta. Az 1. lap tetején áll a tervezett könyv címe: „François II Rákóczi, prince de Transylvanie”. A kézirat egyik különlegessége, hogy míg a magyar nyelvű könyv jegyzetei a könyv végén találhatóak a lapszámokra való utalásokkal, a forráshivatkozásokat Zolnai itt mindenütt beírta a szöveg közé és a korrektúra íveken a lapszélre. Az I. fejezet és benne az 1. és 2. alfejezet címe francia, a többi cím magyar nyelvű. A II. fejezettől kezdődően a címek azonosak a magyar nyelvű könyv fejezetcímeivel, számozásukat azonban a szerző módosította az új szerkezetnek megfelelően. A kézirat szerkezete a bevezető után a következő (az aktuális fejezetszámok után szögletes zárójelben a magyar könyv fejezetszámaival):

220 A hagyatékban ez az elődaskéziratot tartalmazó része Zolnai 1926–1960 közti kongresszusi, szabadegyetemi és más előadásait foglalja magában magyar, német és francia nyelven, huszonöt tételben. Ms. 4137/1–25. A magyar nyelvű elődaskéziratok közül kettő ugyancsak a janzenizmussal kapcsolatos: „A janzenizmus.” Ms. 4137/16, „Janzenizmus és Magyarország. Irod. tört. Társ. (?) 1948 (?)” Ms. 4137/22. A Rákóczival, illetőleg a 18. századdal kapcsolatos idegen nyelvű tételek a következők: „Un écrivain français... Fr. Rákóczi 193?”, Ms. 4137/6; „Rákóczi, écrivain. Liège, 193?”, Ms. 4137/9, „Über Frühaufklärung in Ungarn. Berlin, 1958.” Ms. 4137/23.

221 ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc* (Budapest: Franklin-Társulat, 1942).

222 Ms. 4132/1. Ugyanezt tanúsítja Angyal Endre Zolnai néhány munkáját bemutató írásának következő mondata: „Sie [Zolnai Rákóczi-monográfiája, T. G.] soll demnächst in erweiterter französischer Form veröffentlicht werden.” Andreas ANGYAL, „Platonismus, Barock und Biedermeier in den Forschungen Béla Zolnais”, *Helicon* 5, fasc. 1–3, (1943): 152–154, itt: 153.

	Lapszám
I. Troubles et révolutions de Hongrie	7
1. Avant la guerre d'indépendance	11
2. La guerre d'indépendance	24
3. Rákóczi Lengyel- és Franciaországban	37
4. Törökországban	51
II.[I.] Nemzeti királyság	59
III.[II.] Magyar kultúra	70
IV.[III.] A hadvezér	76
V.[IV.] A bujdosó	90
VI.[V.] Barokk életforma	101
VII.[VI.] Udvari ember	115
VIII.[VII.] Európai diplomácia	129
IX.[VIII.] Lázadó és eretnek	142
X.[IX.] Érzékeny lélek, spirituális ember	156
XI.[X.] Remeteség	164
XII.[XI.] Confessio peccatoris	178
XIII.[XII.] Nemzeti önismeret	188
XIII.[XIII.] ²²³ Keresztény fejedelem	203
XIV.[XIV.] Soliloquia	212
XVII.[XV.] ²²⁴ A magyar szellemiség tükrében	233
Utóhang	247

Az áttekintés mutatja, Zolnai beépítette a kéziratba a magyar nyelvű könyv csaknem teljes anyagát, és az I. fejezetben felhasználta Rákócziról szóló korábbi francia nyelvű írásainak egy részét. A korrektúra volt a kiindulópont, ezt dolgozta át, javította és bővítette. A fejezetek számozása az utolsó három fejezetnél az elvett átszámozás következtében téves, a munka a keretszövegeken kívül összesen tizenhat fejezetből áll. Az I. fejezet az események kronológiáját követi, kiemelve a jelentősebb évszámokat. A korrektúra-ívekre írt javítások részben stiláris jellegűek, de gyakran mutatják a külföldi olvasó figyelembevételét és a szemléletmódban bekövetkezett változást is.²²⁵ A könyv szövegében francia szerzőktől származó magyar nyelvű idézeteknél Zolnai rendszeresen beírta a kéziratba az eredeti francia szöveget a pontos hivatkozással együtt.²²⁶ A vizsgálat jelzi

223 Az eredeti fejezetszám javítatlan maradt, a számozás innen kezdve eggyel eltolódik.

224 Zolnai elvettette az új fejezetszámot.

225 Így pl. az eredeti szöveg: „az örök kuruc negyvennyolcas szabadság ideológiával”, a javított szöveg: „az Ausztriával örök harcban álló szabadság ideológiával” (5. lap). Példák a magyarázó betoldásra: „Mohács (1526, – „défaite, amely megnyitotta az utat a töröknek Buda és Bécs felé”; „Majtény (1711)” – „a kuruc fegyverletétel, Rákóczi szabadságharcának utolsó aktusa” (88. lap). Szemléleti változást jelez a következő mondat törlése: „Valószínűnek tarthatjuk, hogy Rákóczi tudott Mikes irodalmi kísérleteiről, mulatott a leveleken és segítette írójukat az olvasmányok, minták megválasztásában.” (124. lap).

226 Így pl. Montesquieu magyarul szabadon idézett naplójegyzetéhez az „Utóhang”-ban, a könyv 206. lapjának korrektúráivén: „* Cahiers, Granet, 1941, 112. dans une monarchie bien réglée, les sujets sont

azt is, hogy Szekfű Gyula Zolnai magyar nyelvű könyve kéziratának olvasása után levélben megírt javaslatát, mely szerint Zolnai írjon külön fejezetet a „nacionalista Rákóczi-ról”, a szerző a tervezett francia adaptáció kéziratában sem fogadta meg.²²⁷ Az átdolgozás keletkezésének pontos idejét a beírt hivatkozások módszeres vizsgálatával lehet megállapítani.²²⁸ Azt, hogy a monográfia francia átdolgozása elkészült, de Budapest ostroma alatt elégett, Gáldi László Zolnai 70. születésnapjára írt köszöntőjének egyik megjegyzése tanúsítja.²²⁹

Utoljára hagytam a „Művészet és szellemtörténet” című, Miskolczy Ambrus által már említett kéziratot.²³⁰ A 308 lap terjedelmű kéziratot Zolnai Miskolczy szerint 1938-ban állította össze, a kézirat katalóguscéduláján az „194?” datálás olvasható. A munkát Zolnai jórészt korábban megjelent írásainak gépirataiból szerkesztette, minden bizonnyal egy gyűjteményes kötet kiadásának szándékával. A 277. lapra beragasztotta „Zrínyi világa. Előhang egy tanulmányhoz” című, a *Magyar Szemle* 1938. februári számában megjelent dolgozatának a különlenyomatát. A címlapra kézzel felírta a kézirat 277. lapig terjedő részének tartalomjegyzékét. A nagyobb terjedelmű tanulmányok között van például „Az irodalomtudomány változásai” (100–106. lap), az „Összehasonlító irodalomtörténet (109–132. lap), a „Magyar célú filológia” (144–160. lap), az „Eszétika és nyelvtudomány” (161–177. lap) és „Az író Rákóczi” (218–276. lap) című. A kézirat ebben a formában nem jelent meg, a benne található dolgozatok közül azonban néhány megtalálható Zolnai *Nyelv és stílus* (Budapest, 1957) című tanulmánykötetében. A szakmai tárgyú, azon belül a janzenizmussal kapcsolatos befejezetlen és kiadatlan kéziratok nagy száma bizonyosan összefügg Zolnai tudományos érdeklődésének a történelmi körülmények hatására végbement átalakulásával, az ideológiai szempontból kevésbé veszélyesnek számító nyelvestétikai, stilisztikai kutatások előtérbe helyezésével az 1940-es évek végétől kezdődő időszakban.

comme des poissons dans un grand filet: ils se croyent libres, et pourtant ils sont pris.” (a kézirat 248. lapján). A könyv jegyzeteiben a hivatkozás nem szerepel (217. lap).

227 Szekfű levélét idézi MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 44. A levél kelte: 1942. szeptember 13. Ms. 4127/84.

228 A 81. lap jobb felső sarkában feltehetően a szedő által ceruzával írt dátum és olvashatatlan aláírás a magyar nyelvű könyv korrektúrájának idejét jelzi: „1942. XI. 10.” Ugyanezen a lapon a mű szerzőjének vezetéknévét és a mű címét tartalmazó fejsorban („Zolnay: II. Rákóczi Ferenc”) az y-t Zolnai i-re javította és ceruzával föléje írta: „Nevemet i-vel írom!” Zolnai munkamódszerére utal a szedőnek szóló kérése a 206. lap hátoldalán piros ceruzával írva: „Kérek tördelést, hogy a jegyzeteket elkészíthessem lapokhoz. Fekete | jelzés kidobható.”

229 „Csak sajnálhatjuk, hogy művei közül többnek (pl. az európai janzenizmusról és Rákócziról írt munkáinak) tervezett idegen nyelvű kiadása annak idején a háborús nehézségek miatt nem jelenhetett meg, s hogy Rákócziról szóló monográfiájának francia nyelvű átdolgozása Budapest ostroma alatt elégett.” GÁLDI László, „Zolnai Béla 70. születésnapjára”, *Magyar Nyelvtör* 84 (1960): 509–511, 510.

230 Lásd fent, 40. jegyzet.

A hagyatékban megtalálható Zolnai Béla könyvtárának gépiratos jegyzéke, 185 lap terjedelemben, két dossziében.²³¹ A jegyzék, melynek címe „Jegyzék. Könyvjelezék Zolnay [!] Béla hagyatékáról.”, összesen 5289 tételt tartalmaz. A lapok a 174. laptól kézzel számozottak, az utolsó lapon a tételeket is kézzel számozták meg. A jegyzék nem betűrendes vagy tematikus; rendezési koncepció nem ismerhető fel benne. A periodikák a jegyzék végén találhatóak. A hagyaték többi részének jelzeteitől eltérő kéziratári jelzet és az 1985-ös évet tartalmazó leltári jegyzékszám²³² (?) arra utal, hogy a könyvjelezék nem Zolnai halálakor, a még polcon lévő könyvek alapján, hanem egy későbbi időpontban, a kötetek összekevert állapotában készült. A címléírások csupán a legszükségesebb adatokat tartalmazzák, gyakran pontatlanok; az összeállítást sietős munkával készítették. Nem világos, hogy a jegyzéket kinek a megbízásából, milyen célból, kik, hol és mikor állították össze.

A jegyzék első átnézése alapján is megállapítható a könyvtár enciklopédikus jellege a humaniorák tekintetében. Szembetűnő az irodalomtudomány és a nyelvtudomány keretein messze túlmutató, igényes válogatás, a 18–19. századi könyvanyag és a francia nyelvű művek hangsúlyos jelenléte. Jól kitapinthatóak Zolnai speciális kutatási területei; feltűnő a Rákóczi-val, Mikessel, a janzenizmussal, a nyelvészeti és az irodalomtudományi stílusvizsgálattal kapcsolatos források, szakkönyvek nagy száma. A bibliográfiai adatok pontosítása és a tételek rendezése után a jegyzék önmagában is fontos forrás lehet a könyvtár rekonstrukciójához, Zolnai műveltségének, tudományos érdeklődése irányainak és mélységének meghatározásához.

Az MTA KIK online katalógusa a „rég és ritka könyv” tartományban jelenleg 119, 1576 és 1940 között megjelent tételnél jelzi, hogy a könyv Zolnai tulajdonából származik. A Zolnai Béla névvel történő keresés a teljes online katalógusban a feldolgozott kéziratokkal, levelekkel, különnyomatokkal és könyvekkel együtt összesen 2243 rekordot ad ki. Azt, hogy hány könyv került be a könyvtárba a hagyatékból, az online katalógus segítségével nem lehet meghatározni. Hogy pontosan mely kötetek ezek, a jegyzék és a katalógus módszeres összevetése, a könyvtári példányok autopsziája és a bennük található bejegyzések alapján lehet megállapítani. Vannak az állományban olyan kötetek is, amelyekről a katalógus nem jelzi Zolnai korábbi tulajdonosi szerepét, a bejegyzések alapján azonban ez egyértelműen bizonyítható. Így például Stefan Zweig *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt* (Wien–Leipzig–Zürich, Herbert Reichner, 1936) című regényének akadémiai könyvtári példányának címlapján a következő autográf bejegyzés olvasható: „Zolnai Béla / 1952 október 5”.²³³ A példány érdekessége, hogy néhány lapon Zolnai további bejegyzései és aláhúzásai találhatóak,²³⁴ a hátsó borító belső oldalára és az előtte lévő lapra a szokásos módon néhány emlé-

231 Ms. 10.876.

232 „Poss. MTAK 26/1985.”

233 A példány jelzete: 474.831.

234 Így pl. a 99. lapon: „1936”, a 143. lapon: „cezaropapizmus”.

keztető címszót és lapszámot írt a tulajdonos.²³⁵ Az online katalógus nem jelzi, hogy a könyv Zolnai könyvtárából való.

Kitekintés

Az irodalomtörténészek kéziratos hagyatékaik önmagukban viszonylag ritkán keltik fel a kutatók érdeklődését, annak ellenére, hogy mással nem helyettesíthető forrásai lehetnek az irodalomtörténeti hagyomány újraértelmezésének és a diszciplína önreflexiójának. Zolnai Béla kéziratos hagyatéka önmagában is kordokumentum; összetettsége révén nemcsak egy-egy kutatási terület, hanem több tudományág története szempontjából, sőt azon túl is számos felfedeznivalót rejt magában. A hagyatéka irodalmi és irodalomtörténeti vonatkozású része mintegy kicsiben mutatja a veszteséget, ami a magyar irodalomtudományt, azon belül a komparatistikát érte a II. világháborúban és az azt követő évtizedekben. A módszeres feldolgozást egy speciális felkészültséggel rendelkező, a tudománytörténet kérdései iránt fogékony munkatársakból álló, megfelelően finanszírozott kutatócsoport tudná több éves munkával, a megfelelő színvonalon elvégezni. Ehhez első lépésben ki kell alakítani a feldolgozás módszertanát, és pontosan körül kell határolni a feldolgozandó anyagrészt. A hagyatéka különböző részei – más hagyatékokkal és azok több rendbeli összefüggéseivel együtt – kölcsönösen segíthetik egymás értelmezését.

A naplót, *Garázda Péter vallomásait*, a Balzac-fordítást és a levelezést kritikai kiadásban lenne érdemes megjelentetni, külön kötetekben. A napló rövidítéseinek és utalásainak feloldása, az idézetek és az említett személyek azonosítása, kontextualizálása valódi kihívást jelent a majdani sajtó alá rendezőknek. A befejezetlen éregény irodalmi minőségét, Zolnai alkotásmódját, a naplójegyzetek és a regény viszonyát, a napló irodalmiasítását érintő és minden további kérdés csak alapos filológiai vizsgálat után lesz megválaszolható. A Balzac-fordítás kiadása nem csupán fordítástörténeti szempontból indokolt. A levelezés itt bemutatott része jelzi, az 50-es évek második felétől Zolnai megkísérelte újraépíteni nemzetközi kapcsolatait, ez a törekvés azonban csak részben volt sikeres, és az új kapcsolatrendszer sem kiterjedésében, sem mélységében nem vethető össze a két világháború közti időszak kapcsolathálójával. A levelezést nem szemelgetve vagy kisebb részekre osztva, hanem a maga teljességében, in extenso érdemes feltárni, kritikai kiadásban közzétenni és monografikusan feldolgozni. Komoly kihívást jelent majd Zolnai külföldi köz- és magángyűjteményekben őrzött leveleinek az összegyűjtése. A levelezésben szereplő, ma már kevésbé ismert levélírók személyének azonosítása ugyancsak nehézségekbe ütközhet.

235 „90 Diktátor 144, 293 / 224 spiritualizmus / 224 művészi szabadság / 227 tolerancia 295 / 1959 149 / iker 145 / Antitrinitarizmus 147 / 297 ideologia / 293 regard”. A könyvbejegyzések feldolgozásához lásd ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, kiad. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Arany János munkái (Budapest: Universitas-MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016); HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa* (Budapest: Universitas-MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019).

A lektori jelentések terén további kéziratok előkerülésére lehet számítani, ezeket együtt lesz érdemes feldolgozni és összevetni az itt bemutatott jelentésekkel és a megjelent munkákkal. Szükséges módszeresen számba venni és elemezni az összes szakmai tárgyú kiadatlan kéziratot. A janzenizmussal kapcsolatos négy kézirat és a zürichi konferenciakötetben megjelent előadászöveg részletes összevetése egymással és a tárgyban megjelent publikációkkal külön feladat. Ugyanez érvényes a Rákóczi-könyv francia nyelvű változatának tervezetére. A könyvtár rekonstrukciója és a könyvbegyűjtések módszeres számbavétele, kiértékelése nélkülözhetetlen előfeltétele a kéziratok hagyatéka eredményes feldolgozásának.

A hagyatéka vizsgálata lehetővé teheti az író Zolnai felfedezését, gazdagíthatja a műfordító képét, jelentősen árnyalhatja a nemzetközi rangú komparatista és nyelvész, az egyetemi tanár, a folyóirat-szerkesztő és a kultúraközvetítő megítélését, és megkönnyítheti a magánember megértését. A hagyatéka elvezethet a tudós munkáját érintő némely korábbi állítás felülvizsgálatához, és forrásként szolgálhat a 20. századi mikro-történelem számos eseményének jobb megismeréséhez. Fontos feladat lesz Zolnai különböző álneveken írt publicisztikai írásainak összegyűjtése és a megjelent írások teljes bibliográfiájának az összeállítása a kéziratok hagyatéka megfelelő részeinek segítségével. Az áttekintés jelzi, a hagyatéka több monográfiára való feltáratlan forrásanyagot tartalmaz. A kutatásokat érdemes kiterjedt feltáró munkára, körültekintő rendszerezésre és módszeres elemzésre építeni, figyelembe véve Zolnai folyamatosan változó szakmai, társadalmi és politikai környezetét, értékszemélyeit, nemzetközi beágyazottságát, az őt ért különféle eszmei hatásokat és traumákat. Munka közben ajánlatos lesz tartózkodni a minősítésektől Zolnai tudósi jelentőségét illetően.²³⁶ A kéziratok hagyatéka módszeres vizsgálata hozzájárulhat a magyar irodalom értelmezési kereteinek tágításához, kánonképzési gyakorlatának revíziójához, és ösztönözheti eddigénél pontosabb beillesztését az európai irodalmi folyamatokba.

236 Vö. „Ki merem jelenteni, hogy Király [István, T. G.] nemcsak a Kádár-rendszernek volt a legjelentősebb irodalomtörténésze, hanem Horváth János mellett a 20. század egyik legfelkészültebb, legmeghatározóbb magyar irodalomtörténésze is volt.” PETRIK Béla, „Aki elhozta a magyar irodalomba a moszkvai levéltárak anyagát: Beszélgetés Babus Antal irodalomtörténésszel”, *Magyar Napló* 33, 9. sz. (2021): 55–63, 62–63; KIRÁLY István, *Király István öröksége: Írások tőle és róla*, összeáll. AGÁRDI Péter, BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, MÓROCZ Gábor és SOLTÉSZ Márton, szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor (Sárospatak: Zempléni Múzsza, 2021).

FÜGGELÉK

1.

Zolnai Béla Szerb Antalnének²³⁷
Budapest, 1959. december 15.

Dr. SZERB Antalné
M. T. A. Irodalomtört[éneti]. Intézete
XI. Ménesi út 13[.]

Fölkérem dr. Szerb Antalné, hogy szíveskedjék 1912 óta gyűjtött leveleimet – az M. T. A. Irodalomtört[éneti]. Intézete megbízásából – átnézni, kiválogatni, szerzők szerinti betű- és kronológiás sorban rendezni, róluk általános tájékoztatót írni[.] elolvasni[.] a megfelelőket publikációra előkészíteni és esetleg legépelni őket. A tulajdonjogot és a közlés jogát fönntartom magamnak.

Budapest[.] 1959[.] dec. 15.

Zolnai Béla
ny. egyetemi tanár²³⁸
313–427
V. Markó u. 7. III.

2.

A külföldi levélírók (személyek) jegyzéke

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Ancel, Henry	1	1	Ms. 4120/409.
Anguis, R.	–	2	Ms. 4120/410–411.
Babinger, Franz	–	1	Ms. 4120/506.
Baciu (?)	–	1	Ms. 4120/518.
Baillet, M.	–	4	Ms. 4120/539–542.
Bally, Charles	3	4	Ms. 4120/555–558.

237 Ms. 4153/29. Kék tollal írva, kék és piros tollal és ceruzával javítva, kiegészítve.

238 A sor pirossal áthúzva, mellette betoldásra utaló + jel, ami a jobb felső sarokba írt, pirossal áthúzott, keretbe foglalt szövegre vonatkozik: „a M. T. Akadémia lev. t. / a tudományok doktora”.

239 A nevek írásmódja a cédulakatalógusban szereplő névalakot követi, néhány pontosítással.

240 Ms. 4153/28.

241 Az online katalógus adatai a kézirattári cédulakatalógus retrokonverzióján alapulnak.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Becker, F. A.	–	2	Ms. 4122/2–3.
Becker, Henrik ²⁴²	–	1	Ms. 4122/4.
Beer, J.	–	1	Ms. 4122/6.
Bessert, Christa	–	1	Ms. 4122/71.
Bessert, Paul	5	17	Ms. 4122/72–88.
Bissing, F. W.	–	1	Ms. 4122/100.
Blaschke, Anton	–	1	Ms. 4122/102.
Bopp, Léon	1	–	–
Boutellier, Paul	–	1	Ms. 4122/214.
Bouvier, Bernard	1	–	–
Brandon, Helene	–	8	Ms. 4122/217–224.
Brandon, R. H.	–	1	Ms. 4122/225.
Carrère, Jean ²⁴³	–	2	Ms. 4122/334–335.
Chaillet, P.	–	1	Ms. 4122/336.
Charmasy	–	1	Ms. 4122/338.
Chelminska, Helene	–	1	Ms. 4122/339.
Chevailliers	4	4	Ms. 4122/340–343.
Claudon, Charles	2	8	Ms. 4122/344–351.
Cohen, Marcel	–	2	Ms. 4122/352–353.
Costil, Pierre	2	4	Ms. 4122/354–357.
Dami, Aldo	6	6	Ms. 4122/555–560.
Deinhardt, Wilhelm	1	2	Ms. 4122/594–595.
Delalande	–	2	Ms. 4122/604–605.
Delehay, Hippolyte	–	2	Ms. 4122/602–603.
Deleu, O.	–	1	Ms. 4122/606.
Deshusses	4	8	Ms. 4122/615–622.

242 Vö. Henrik BECKER, „Magyar irodalom”, *Széphalom* 2 (1928): 117–118.

243 Vö. Jean CARRÈRE, „Action française”, *Széphalom* 1 (1927): 299–302.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Desthieux, Jean	2	4	Ms. 4122/623–626.
Dezső, Madeleine ²⁴⁴	–	7	Ms. 4122/635–641.
Digeon, Aurélien	2	13	Ms. 4122/642–654.
Digeon, Cecile	–	18	Ms. 4122/655–672.
Dirschel, Mizzi	–	1	Ms. 4123/1.
Dorner, Kurt	–	4	Ms. 4123/15–18.
Dorner-Butz, Resi	–	7	Ms. 4123/19–25.
Dozier, Louis	–	1	Ms. 4123/26.
Dumbas, Vl.	–	1	Ms. 4123/91.
Fink, W.	–	1	Ms. 4123/261.
Frederic, Böske	–	1	Ms. 4123/303.
Funck Brentano	1	1	Ms. 4122/226.
Gachot, François	–	1	Ms. 4123/373.
Ghitia, Olimoiu	–	3	Ms. 4123/559–561.
Glässer	–	1	Ms. 4123/563.
Gottschalk	–	1	Ms. 4123/574.
Grammont, M.	1	1	Ms. 4123/597.
Grau	–	2	Ms. 4123/598–599.
Greischer, Elza	–	1	Ms. 4123/600.
Grenet, Henri	26	48	Ms. 4123/601–648.
Grenet, Margit	–	1	Ms. 4123/649.
Grieyer	–	2	Ms. 4123/650–651.
Grunwald	–	1	Ms. 4123/654.
Haendel, Emmy	–	1	Ms. 4124/3.
Hauser, H.	–	1	Ms. 4124/46.
Hazard, Paul	5	6	Ms. 4124/52–57.
Hofman, H. I.	–	1	Ms. 4124/79.
Honegger, H.	1	2	Ms. 4124/146–147.

244 Az aláírás/feladó változatai: „Dezső-Evans”, „M. Evans”, „Madeleine D. E.”, „Madeleine”. Dezső Magdolna egy további levele Zolnaihoz: Ms. 4122/673.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Huquet, A.	–	2	Ms. 4124/172–173.
Imaoka Dzsucsuro	1	1	Ms. 4124/196.
Irmscher, Johannes, Prof. Dr.	1	1	Ms. 4124/231.
Ivers	–	5	Ms. 4124/235–239
Jacquier, Henri	5	7	Ms. 4124/240–246.
Jan, Eduard von	19	43	Ms. 4124/285–327.
Janne, A.	–	1	Ms.4124/338.
Jouffri (?)	–	1	Ms. 4124/356.
Jud, J.	1	–	–
Kamusto, Artturi	1	–	–
Karl, Louis	–	1	Ms. 4124/414.
Kish, Kató ²⁴⁵	–	2	Ms. 4124/511–512.
Kleinmayer, Hugo von	1	–	–
Knudsen, Hans	–	1	Ms. 4124/674.
Kutscher, A.	–	1	Ms. 4124/675.
Lacher, W.	–	2	Ms. 4125/4–5.
Lang, André	–	1	4125/37.
Lebègue, Raymond	4	8	Ms. 4125/62–69.
Le Bovit, H.	–	4	Ms. 4125/70–73.
Le Breton, Eugène	1	1	Ms. 4125/74.
Lefranc, A.	–	2	Ms. 4125/80–81.
Le Jeune, Rita	1	–	–
Leman, A.	–	5	Ms. 4125/90–94.
Léonard, Enule G. (?)	5	7	Ms. 4125/95–101.

245 Mindkét magyar nyelvű küldemény aláírása: „Kató – Jenő”. Az Ms. 4124/511. jelzetű nyomtatott új évi jókívánságon a nevek „Kathryn y Eugenio Kish” nyomtatott alakban is olvashatók. Az Ms. 4124/512. levél a „Productos Gedeon Richter Mexico (America) S. A.” fejléces levélpapírján.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Leroux, E.	–	1	Ms. 4125/102.
Leval, A.	–	1	Ms. 4125/103.
Lichtenberger	–	4	Ms. 4125/106–109.
Ligterink	–	1	Ms. 4125/112.
Lotze, Dietrich	8	24	Ms. 4125/114–137.
Maddalena, E.	–	1	Ms. 4125/161.
Marx (francia kultuszminiszter)	1	–	–
Maury, J.	–	4	Ms. 4125/551–554.
Mitchell, W.	–	1	Ms. 4125/608.
Moortgot	–	2	Ms. 4125/627–628.
Morand, H.	–	1	Ms. 4125/647.
Moreau-Reibel, J.	–	1	Ms. 4125/648.
Müller, C.	–	1	Ms. 4125/650.
Necco (?)	–	1	Ms. 4126/10.
Neumann, F.	–	1	Ms. 4126/33.
Pache, F. (T.)	1	1	Ms. 4126/178.
Paquot, M.	1	1	Ms. 4126/201.
Pasquier, Jean	–	1	Ms. 4126/202.
Pazurkiewicz, Stanislaw	4	4	Ms. 4126/211–214.
Pillias, Émile	3	7	Ms. 4126/253–259.
Poupé, Edmond	5	11	Ms. 4126/287–297.
Poupé, E., Mme	–	2	Ms. 4126/298–299.
Pordea	–	1	Ms. 4126/300.
Pritsak, Omeljan	1	–	–
Puscianu, S.	–	1	Ms. 4126/329.
Régnier, Robert	5	16	Ms. 4126/370–385.
Richard, G.	–	1	Ms. 4126/436.
Rieder, F.	–	1	Ms. 4126/437.
Rochat, G.	–	2	Ms. 4126/445–446.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Saigo, P. K., Prof. ²⁴⁶	–	1	Ms. 4126/472.
Santoli, Vittorio	1	5	Ms. 4126/474–478.
Saussure, Ferdinand	1	–	–
Sauvageot, Aurélien	3	6	Ms. 4126/481–486.
Schoell, Franck	1	1	Ms. 4126/491.
Siciliano, Italo	1	1	Ms. 4126/504.
Skwarczynska, Stefania	–	1	Ms. 4126/526.
Snethlage	–	1	Ms. 4126/527.
Stickdorn, Margarete	1	38	Ms. 4126/541–578.
Stieve, Fr.	1	1	Ms. 4126/590.
Tagliavini, Carlo ²⁴⁷	1	1	Ms. 4127/336.
Terlinden, Ch.	2	4	Ms. 4127/511–514.
Tetzner, Joachim	–	9	Ms. 4127/515–523.
Thirion, Henri	–	3	Ms. 4128/281–283.
Tholman (Dollman?), John	–	2	Ms. 4128/279–280.
Thumen, Ch.	–	1	Ms. 4128/285.
Tisseyre, C.	–	1	Ms. 4128/293.
Traz (?)	–	1	Ms. 4129/425.
Tronchon, Henri	10	25	Ms. 4129/453–477.
Turbet	–	2	Ms. 4129/478–479.
Vacarescu	–	1	Ms. 4129/487.
Valjavec, Fritz	5	10	Ms. 4129/512–521.

246 A német nyelvű új évi jókívánság kelte „Hirosaki, Nippon, Dez. 1938.”

247 Vö. KASTNER Jenő, „Válasz Carlo Tagliavininek”, *Széphalom* 5 (1931): 139–142; TAGLIAVINI Károly, „Visszontválasz Kastner Jenőnek”, *Széphalom* 5 (1931): 207–211.

Név ²³⁹	A levelek darabszáma a regiszteres füzetben ²⁴⁰	A levelek darabszáma a katalógusban ²⁴¹	Jelzet
Van Tieghem, Paul	3	7	Ms. 4128/286–292.
Vogel, I.	–	5	Ms. 4130/161–165.
Vossler, Karl ²⁴⁸	–	1	Ms. 4130/170.
Wijer, Jan	–	1	Ms. 4130/208.
Witman	–	1	Ms. 4130/210.
Zillmann, Horst	–	2	Ms. 4130/223–224.

3.

A külföldi címzettek (személyek) jegyzéke

Név	Darabszám a katalógusban	Megjegyzés	Jelzet
Claudon, Charles	1	1 f. fr. fogalm. 1944-ből	Ms. 4120/139.
Groza, Petru	1	1 f. fogalm. 1945-ből	Ms. 4120/163.
Hazan, Fernand	1	1 f. fr. fogalm. 1961-ből	Ms. 4120/168.
Jan, Eduard von	1	2 f. ném. fogalm. 195?-ből	Ms. 4120/183.
Lebègue, Raymond	2	2 f. fr. másolat 1946–1957-ből	Ms. 4120/256–257.
Leman, A.	1	2 f. fr. fogalm. 1939-ből	Ms. 4120/258.
Marx (francia kultuszminiszter)	1	3 f. fr. fogalm. 1948-ból	Ms. 4120/262.
Montherlant, Henry de	1	1 f. fr. másolat 1960-ból	Ms. 4120/263.
Richard (kolozsvári francia konzul)	1	2 f. fogalm. 1946 (?)-ből	Ms. 4120/290.
Stetter, Hans	1	1 f. fr. fogalm. 1959-ből	Ms. 4120/292.
Tetzner, Joachim	5	12 f. ném. fogalm. 1955–1958-ból	Ms. 4120/307–311.
Warnier	1	2 f. fr. fogalm. 1948-ból	Ms. 4120/326.
Winter, Eduard	4	8 f. ném. fogalm 1951–1962-ből	Ms. 4120/327–330.

248 Vö. [ZOLNAI Béla] z. b., „Karl Vossler: Der Geist der italienischen Dichtungsformen und ihre Bedeutung für die europäischen Literaturen”, *Széphalom* 7 (1933): 70; MARÓT Károly, „Az ethnológia útja: (Justus Brinckmanntól – Karl Vosslerig)”, *Széphalom* 2 (1928): 450–453.